

MORAL U HRVATSKOJ U SOCIOLOGIJSKOJ PERSPEKTIVI

Gordan ČRPIĆ i Marijan VALKOVIĆ, Zagreb

Sažetak

U radu se obrađuje stanje morala u Republici Hrvatskoj na temelju empirijskih socioreligijskih istraživanja provedenih na općoj populaciji građana koncem 1997. i početkom 1998. godine na uzorku od 1245 ispitanika, te na populaciji studenata hrvatskih sveučilišta 1999. godine na uzorku od 692 ispitanika. Rezultati su prikazani kroz sedam poglavlja rada i pokazuju da su mladi općenito permissivniji s obzirom na sve promatrane dimenzije morala. Religioznost se pokazala kao jasan kriterij zauzimanja moralnih stavova na individualnoj razini, dok se njezin utjecaj gubi u sferi socijalnog i javnog morala. S obzirom na političke orijentacije politički ljeviše orijentirani građani pokazuju također veću permissivnost.

Ključne riječi: moral, brak i obitelj, spolna etika, bioetika, ekologija, nacionalizam, mir

Uvod

Ovaj rad proučava moral u Hrvatskoj na temelju socioreligijskog istraživanja »Vjera i moral u Hrvatskoj«, provedenog krajem 1997. i početkom 1998.¹ Nasto-

¹ M. VALKOVIĆ, G. ČRPIĆ i dr., Socioreligijsko istraživanje »Vjera i moral u Hrvatskoj. Djelomično izvješće«, BS LXVIII (1998), br. 4 (ovdje kratica: BS). Također istraživanje na temelju istoga upitnika među studentima četiriju hrvatskih sveučilišta (uzorak 692, još neobjavljeno; ovdje kratica BSst). Također na temelju istoga istraživanja: G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, N. KUZMIČIĆ, Aspekti viđenja katoličkih svećenika iz perspektive građana Hrvatske, BS LXIX (1999), br. 4, str. 493-517. O ostaloj literaturi usp. BS 4/1998., Uvod, str. 470-472.

jat ćemo dati pregled stavova građana Hrvatske s obzirom na neke moralne vrednote. Rad smo podijelili u sedam poglavlja. U prvom ćemo nešto reći općenito o stavovima naših građana prema nekim oblicima ponašanja u svakodnevnom životu. U drugom dijelu usredotočit ćemo se na spolnost i neka pitanja spolnog morala. U trećem poglavlju obratit ćemo pozornost na pitanja i probleme vezane uz bračni i obiteljski moral. U četvrtom poglavlju pozabavit ćemo se akutnim pitanjem etike i morala u gospodarstvu. U petom poglavlju raspravljat ćemo o temama o kojima će u budućnosti zasigurno biti sve više riječi: naime o bioetici i ekologiji. U šestom poglavlju posvetit ćemo se problematici vezanoj uz nacionalizam, rat, mir i pomirenje, a na kraju, u sedmom poglavlju, naglasit ćemo neke opće oznake i trendove.

U prikazivanju rezultata koristit ćemo uobičajene znanstvene metode obrade podataka, koje će nam pomoći da dobivene rezultate bolje razumijemo i jasnije smjestimo u naš socijalni kontekst.

I. Moral, etika i sociologija

Najprije valja točnije odrediti područje istraživanja i metodu rada. Općenito nalazimo da se i u životu i u literaturi često pojmovi »moral« i »etika« uzimaju više ili manje istoznačno. Pojmovi su to srodni (etimološki: prvi latinskoga podrijetla, a drugi grčkoga). Ipak ovdje s većinom autora pod riječi »moral« mislimo na življeni moral (etos, ćudoređe), a kad je riječ o »etici«, mislimo na više ili manje svjestan i razvijen nauk o moralu ili ćudoređu. Stoga ovdje u prvom redu je riječ o življenom moralu ukoliko je dostupan empirijskom istraživanju. U drugom koraku nastojat ćemo empirijski materijal po mogućnosti »etički« protumačiti. U katoličkoj tradiciji, kad je riječ o »etici«, mislimo na filozofijsko ili općenito ljudsko razmišljanje o moralnom životu, dok se za pristup vrednovanju moralnih čina iz kršćanske vjerske perspektive upotrebljava izraz »moralna teologija« ili »kršćanska etika«. Ovdje ćemo koristiti i jedno i drugo, jer držimo da kršćanska etika uključuje autentično ljudsku etiku.

Nadalje, kad je riječ o raznim područjima morala ili etike, ne valja misliti na potpuno različite vrste morala. Protiv raznih pokušaja radikalnih odvajanja pojedinih područja ljudskog života i pridavanja njima odvojene i pune autonomije u moralnom/etičkom pogledu, valja inzistirati na jedinstvu etike *in ultima linea*, jer čovjek uvijek djeluje ne samo kao odvojeni pojedinac ili »moralni stručnjak« za neko područje nego i kao osoba, a kao osobe svi smo po ontološkoj vrijednosti jednaki. Stoga se s pravom ne može prihvatiti mišljenje nekih koji zastupaju mišljenje o raznim vrstama morala na pojedinim područjima ljudskog djelovanja, npr. u gospodarstvu ili u politici (usp. Machiavellijevo odvajanje političkog djelovanja od zahtjeva opće ljudske i, konkretno, kršćanske etike). Stoga je jasno da ne može biti neke specifično različite rasne, klasne ili nacionalne etike, iako

ona može imati i ima u različitim društvenim kontekstima poseban kolorit i veću ili manju konkretizaciju i precizaciju, a na razini »življenog morala«, koji je izravno predmet sociološkog istraživanja, svakako postoje znatne razlike na pojedinim područjima.

U sociologiji i filozofiji religije vrlo je česta podjela između »autonomnog« i »heteronomnog« morala (kao i između »teleološke« i »deontološke« etike). Iako držimo da autonomiji i teleologiji u moralu treba pridati potrebnu važnost, jer je moral djelovanje čovjeka obdarena razumom i slobodom, ipak držimo da se kršćanski moral ne može smatrati »heteronomnim«, budući da je Bog u temelju same čovjekove autonomije. Stoga neki uvaženi autori (npr. P. Tillich) predlažu da se kršćanski moral nazove »teonomnim« – izraz kojim se želi potvrditi čovjekova moralna autonomija, ali i Božja komponenta u moralnim fenomenima.²

Jasno je da pojam morala u suvremenom svijetu nije više tako jednoznačan i da razne interesne grupe, institucije, teoretičari i, na kraju, pojedinci i društva pod *moralom* i *moralnim ponašanjem* misle često na sasvim različite sadržaje, ponekad i potpuno oprečne. Govori se još o tradicionalnom, permisivnom, individualnom, socijalnom, gospodarskom, političkom moralu itd.

Moral je tradicionalno i povijesno vezan uz religiju, no danas u sekulariziranom svijetu postoje pokušaji uspostave o religiji neovisnog, tzv. laičkog ili civilnog morala (zapravo laičke etike). O tim raznim podjelama i mogućim sadržajima koje pokriva pojam *moral* (etika) u raznih teoretičara i grupa, napisane su mnoge knjige i brojne studije. Posebice nas zanimaju sociologijski pristupi moralu.³ Mi bismo u tom smislu htjeli dati svoj prilog analizi situacije i nadasve potrebnoj i aktualnoj teorijskoj raspravi o moralu u nas. Ovom prilikom želimo iznijeti na vidjelo rezultate našeg istraživanja, u kojemu smo velik dio posvetili moralu i moralnim pitanjima.

Naše vrijednosno gledište i osobno moralno uvjerenje je kršćansko i katoličko, i u toj ćemo perspektivi vrednovati konačno naše rezultate, držeći da se ono ne protivi humanističnom gledanju nego ga produbljuje, širi i kritički

² F. BÖCKLE, *Fundamental moral*, Kösel, München, 1977., str. 175. sl.

³ E. DURKHEIM, *L' éducation et sociologie*, PUF, Pariz, 1922. (1966); isti, *Vaspitanje i sociologija*, Beograd, 1981.; R. D. LUKIĆ, *Sociologija morala*, Naučna knjiga, Beograd, 1976.; J. H. BARNESLEY, *The social reality of ethics*. The comparative analysis of moral codes, Routledge & Kegan, London-Boston, 1972.; M. OSSOWSKA, *Gesellschaft und Moral*. Die historische und soziale Bedingtheit sittlicher Grundhaltungen, Patmos, Düsseldorf, 1972.; isti, *Moral Norms*. A tentative systematization, Warszawa, 1972.; isti, *Psihologija morala* (Neka pitanja moralno-psihološke problematike), Sarajevo, 1971.

pročišćava. No, same ćemo rezultate iznositi onako kako se oni pružaju, jer riječ je o empirijskom istraživanju u kojemu smo pitanja postavljali građanima Republike Hrvatske te studentima hrvatskih sveučilišta, od kojih nisu svi ni katolici niti kršćani, a i oni koji jesu, vidjet ćemo, nemaju uvijek stavove bliske katoličkom moralu⁴.

Zbog toga mi ćemo upozoriti, ili barem dati naslutiti, slučajeve kad rezultati neće pokazati jasno koji tipovi morala u Hrvatskoj postoje (ili bi se dali zaključiti na osnovi nekih indicija) te tko ih više ili manje podržava. U konačnom vrednovanju na kraju rada naznačit ćemo koje posljedice ima istraživanje za Katoličku Crkvu u Hrvatskoj.⁵

II. Spolnost

O spolnosti se načelno može razmišljati na više načina i stajališta, posebice: a) normativno i b) empirijski, tj. kad se pokušava vidjeti i utvrditi kako ljudi konkretno žive svoju seksualnost. Mi ćemo pokušati iznijeti na vidjelo upravo taj drugi moment: kako ljudi konkretno žive svoju seksualnost i kakvi su im stavovi prema pojedinim pitanjima na tom području, a onda ćemo pokazati koliko je to u skladu s normativnim učenjem Katoličke Crkve ili od njega odstupa. Na kraju ćemo, ako bude prikladno, dati i neke sugestije za konkretne pastoralne akcije u smislu moralne izgradnje pojedinih kategorija građana i vjernika.

Pravo Crkve da govori o spolnosti

Crkva samu sebe drži moralnim autoritetom u društvu, iako ne isključivim.⁵ Mi vjerujemo da ona to uistinu i jest. No, da bi moralni autoritet mogao biti realnim autoritetom mora se moći odrediti spram pojedinih stvarnosti. Nas je zanimalo kakva je klima u društvu s obzirom na mogućnost Crkve da izriče svoj sud

⁴ Prema provedenom istraživanju, u nas bi se u općoj populaciji moglo očekivati oko 25% praktičnih vjernika, što bi moglo značiti da je od ukupnog broja katolika otprilike toliko usklađeno s katoličkim moralom. Usp. G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, Neki aspekti religioznosti u Hrvatskoj, *BS* 68 (1998) br. 4, str. 555.

⁵ Pavao VI. je rekao 4. listopada 1965. u svom govoru u sjedištu OUN-a u New Yorku da je Crkva »experte en humanité«, dakle i u pitanjima morala.

vezan uz pojedina pitanja spolnosti. U tom smislu pitali smo naše građane i studente⁶.

Smije li Crkva govoriti o predbračnim odnosima, kontracepciji i homoseksualnosti?

TVRDNJE	GRAĐANI		STUDENTI	
	ne	da	ne	da
predbračnim odnosima	27,5	71,8	42,2	57,0
kontracepciji	39,1	60,3	49,2	49,9
homoseksualnosti	42,8	56,5	49,5	49,6

Vidimo da u općoj populaciji preko 70% građana smatra kako Katolička Crkva ima pravo govoriti o predbračnim odnosima, dok s obzirom na kontracepciju i homoseksualnost taj postotak opada. U studenata Crkva ima općenito manji prostor za izricanje svojih vrijednosnih sudova, no trend je isti. Rezultati nam pokazuju da naši građani, pa i studenti, još uvijek smatraju predbračne odnose moralnim pitanjem o kojem se Crkva može i treba određivati, dok manji postotak drži da to vrijedi s obzirom na kontracepciju i homoseksualnost, koju vjerojatno dijelom povezuju s nekoliko afera na spolnom području u susjednoj austrijskoj Crkvi. Ipak, možemo reći kako 50% populacije tu ostavlja Crkvi velik prostor punog izricanja moralnih sudova, što nije zanemarivo.

Popustljivost i uzdržljivost u sferi spolnosti

Spolno ponašanje i stavovi prema nekim aspektima spolnog života sastavni su i bitni dio punoga kršćanskog života i moralnog ponašanja. Nas je zanimalo kakvi su stavovi naših građana i studenata prema nekim odabranim pitanjima iz sfere spolnog života.

⁶ Istraživanje na uzorku od 692 studenta četiriju hrvatskih sveučilišta na temelju iste ankete za opće stanovništvo i provedeno u razdoblju od 15. 4. 1999. do 15. 6. 1999. U našem ćemo radu primjereno uspoređivati ove dvije populacije.

Tablica⁷:

Za svako od navedenih oblika ponašanja navedite u kojoj se mjeri može opravdati:

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	
imati ljubavnika	65,6	17,4	16,5	48,7	26,9	24,2	*
živjeti zajedno bez braka	42,6	19,8	37,2	17,5	15,1	67,3	*
imati spolne odnose prije braka	22,8	20,4	56,4	6,5	10,2	82,9	*
biti homoseksualac	75,3	12,6	11,1	36,6	21,0	42,4	*
baviti se prostitucijom	87,0	7,8	4,8	63,7	20,7	15,5	*

* postoji statistički značajna razlika, testirana t-testom, na razini $p < 0.05$.

Iz prikazanih tablica vidimo već na prvi pogled kako su studenti mnogo popustljiviji i liberalniji s obzirom na spolni život u usporedbi s općom populacijom Hrvatske. Treba napomenuti kako smo uz pomoć »t-testa« utvrdili da postoji statistički značajna razlika u tom pogledu između studentske i opće populacije, i to na svim postavljenim pitanjima u svezi s moralnim ponašanjem⁸.

Studenti su značajno popustljiviji u svim promatranim oblicima ponašanja. No, o tome će još biti riječ. Ovdje to samo pripominjemo kako bi se mogao pratiti daljnji tekst.

⁷ Zbog preglednosti podataka i mogućnosti usporedbe opće populacije (građani) i studentske, rekodirali smo skalu od pet stupnjeva; 1 – »nikada se ne može opravdati« do 5 – »uvijek se može opravdati« u skalu od tri stupnja zbrajajući kategorije opravdavanja i neopravdavanja. Istu metodologiju primijenili smo i kasnije s ostalim skalama: »uopće se ne slažem« i »ne slažem se« u »pretežno se ne slažem«, te kategorije slaganja, »slažem se« i »potpuno se slažem« u »pretežno se slažem«. Budući da je riječ o intervalnim varijablama, ovaj je postupak metodološki legitiman. Podatke o općoj populaciji bez ovoga zahvata može se pronaći u M. VALKOVIĆ, Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (MEAN), *Bogoslovska smotra* 68(1998), br. 4, str. 483–511.

⁸ Značajnost je dobivena upotrebom t-testa, a u tablici su »*« označene tvrdnje na kojima postoji značajna razlika s obzirom na odgovore u dvije promatrane populacije, općoj (građani) i studentskoj.

Analizirajući opću populaciju vidimo: 16,5% naših građana pretežno odobrava i dopušta da se može imati ljubavnika, 37,3% smatra dopustivim živjeti zajedno bez braka, 56,4% dopustilo bi spolne odnose prije braka, homoseksualnost 11,1 %, a prostituciju pretežno 4,8% (postotci imaju veću vrijednost ako bismo dijelom računali i s onima koji se nisu izjasnili ni pozitivno ni negativno). U studenata su ti postotci znatno više u znaku popustljivosti, kao što smo to već rekli i kako proizlazi iz prikazane tablice.

Praktični su vjernici i u općoj populaciji i u studenata manje skloni dopustiti permisivno ponašanje u sferi spolnosti.

S obzirom na ostale sociodemografske pokazatelje mlađi, ljeviše politički orijentirani i obrazovaniji u općoj populaciji općenito su i popustljiviji u moralnom smislu (to potvrđuje i rezultat dobiven na studentskoj populaciji). Muški su skloniji dopustiti ljubavnika, imati spolne odnose prije braka i baviti se prostitucijom, dok su žene u tome manje popustljive. U studentskoj smo populaciji, s obzirom na spol, dobili značajnu razliku jedino s obzirom na varijablu *biti homoseksualac*. Studentice su sklonije od svojih kolega dopustiti homoseksualnost. Zajednički život bez braka, predbračne spolne odnose, homoseksualnost i prostituciju također su skloniji dopustiti građani rođeni u velikim gradovima i s većim obiteljskim prihodima.

Dakle, možemo zaključiti kako spol, dob, obrazovanje, podrijetlo, politička orijentacija i stupanj religioznosti imaju značajnu ulogu u izgradnji osobnih moralnih stavova u sferi spolnosti.

III. Brak i obitelj

Značaj obitelji u životu i odgoju

Brak i obitelj su u našoj europskoj tradiciji, usprkos mnogobrojnim krizama koje proživljavaju, još uvijek osnovne i nezastarjele (a vjerujemo u konačnici i nezastarive) jedinice društva⁹. Naravno, smisljeno je onda i potrebno u našem radu osvrnuti se i na bračni i obiteljski moral. To područje zaslužuje mnogo više pažnje i studija nego što mu mi možemo posvetiti, kao i uostalom i ostala ovdje dotaknuta područja ljudskog života. No, ovdje nam nije cilj zaokružiti misao,

⁹ *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*. Zbornik radova Studijskih dana u Đakovu 20.–22. 10. 1994. godine, Đakovo 1995.; *Naša obitelj danas*. Zbornik radova. Savjetovanje. Opatija 28.–30. studenog 1994., Ministarstvo rada i socijalne skrbi u suradnji s Republičkim fondom socijalne zaštite, Zagreb, 1994.; *Društvena istraživanja*, God. 4 (1995), br. 4–5(18–19): Hrvatska obitelj na raskrižju.

Usp. P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, *The Individualising Society: Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, 1994., str. 106–107.

već naznačiti moralno stanje i smjerove kretanja moralnog ponašanja naših građana, kako bi se na osnovi tih pokazatelja jasnije prepoznala postojeća situacija i pokrenule određene ciljane pastoralne akcije.

Iz dosadašnjih istraživanja razvidno je da obitelj u velikoj mjeri, čak i najviše utječe na religioznu socijalizaciju i formaciju naših vjernika. Njih 72,8% izjavljuje kako je obitelj najviše utjecala na njihovu religioznu formaciju¹⁰. U studenata taj postotak pada, no još uvijek je preko 50% onih koji smatraju da na njihovu religioznu formaciju najviše utječe obitelj.

Tablica:

Tko je najviše utjecao na formiranje Vašeg vjerskog osjećaja?

	građani	studeniti
obitelj	72,8	54,2
prijatelji	1,7	2,9
svećenik	1,4	4,1
sam sam do toga došao	19,2	31,3
nisam vjernik	4,6	6,9

Zbog toga je izuzetno važno da ta obitelj bude primjereno katehizirana kako bi mogla prenijeti mlađima zdrave vjerske i moralne vrednote.

Katolička Crkva i obitelj¹¹

Budući da je obiteljski pastoral veoma važan, kao što vidimo, zanimalo nas je koliko, prema mišljenju naših građana i studenata, zadovoljavaju odgovori koje Katolička Crkva daje na probleme u obiteljskom životu. Koliko ona vodi računa o konkretnom životu i problemima obitelji?

¹⁰ Usp. G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, Neki aspekti religioznosti..., str. 528.

¹¹ BS LXIX (1999) br. 2-3 (dvobroj: »Problematika pastorala braka i obitelji«); također: BS XLII (1972), br. 1 (kršćanska obitelj); BS IL (1979), br. 1-2 (dvobroj: kršćanska ženidba). Također: M. VALKOVIĆ, Obitelj i Katolička Crkva, u *Naša obitelj danas*. Zbornik radova. Savjetovanje, Opatija 28.-30. studenog 1994., Ministarstvo rada i socijalne skrbi u suradnji s Republičkim fondom socijalne zaštite, Zagreb 1994., str. 380-384; isti, Ženidba i obitelj između Crkve i države u Hrvatskoj, u: *Crkva i država u društvima u tranziciji*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Split, 27.-28. travnja 1995., ur. IVAN GRUBIŠIĆ, Knjižnica Dijalog, Split, travanj 1997., str. 201-222.

Tablica

Generalno govoreći, smatrate li da Katolička Crkva u našoj zemlji daje zadovoljavajuće odgovore na pitanja u obiteljskom životu?

GRAĐANI			STUDENTI			razlike
pretežno ne	niti da niti ne	pretežno da	pretežno ne	niti da niti ne	pretežno da	
16,3	28,9	53,7	33,3	31,5	34,5	*

* postoji statistički značajna razlika, testirana t-testom, na razini $p < 0.05$.

Vidimo da 53,7% građana¹² i 34,6% studenata smatra kako Katolička Crkva daje zadovoljavajuće odgovore na probleme u obiteljskom životu, dok 16% građana i 33% studenata smatra kako ih ne daje. Studenti su i ovdje, kako vidimo, kritičniji i zahtjevniji u odnosu na Crkvu. Ova zahtjevnost može biti shvaćena dvojako. Kao kritika, ali i kao mogućnost i potreba većeg angažiranja Crkve u sferi obiteljskog pastoralala. Ovdje valja napomenuti kako studenti i građani smatraju da Katolička Crkva daje najmanje zadovoljavajuće odgovore na socijalne probleme u našoj zemlji danas¹³. Vjerojatno to ima utjecaja i na probleme u obitelji, jer mnoge se obitelji nalaze u teškim socijalnim prilikama.

Brak i rastava/razvod

Kad govorimo o bračnom moralu, neizostavno se dotičemo pitanja (ne)našusenosti bračnog života. Već smo vidjeli u prethodnom poglavlju kako je znan broj naših građana, a još više studenata, spreman dopustiti i prihvatiti organizaciju života u zajednicama koje nisu vezane brakom, ni crkvenim niti civilnim¹⁴.

¹² Usp. G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, Neki aspekti religioznosti..., str. 551.

¹³ Prema našem istraživanju 33,2% građana i 17,1% studenata smatra da Katolička Crkva daje zadovoljavajuće odgovore na socijalne probleme u našoj sredini.

¹⁴ Na temelju rezultata našega istraživanja već je objavljen jedan rad koji obrađuje problematiku braka. Usp. J. BALOBAN, G. ČRPIĆ, Relevantne vrednote za uspješan brak i željeni broj djece u Hrvatskoj, BS 68 (1998) br. 4, str. 619-640.

Ovdje ćemo se osvrnuti na konkretno stanje s obzirom na pitanje braka i razvoda braka u Hrvatskoj prema službenim statističkim podacima¹⁵ te na osnovi naših rezultata.

Tablica:

Bračno stanje:

neoženjen/neoženjena	19,9
oženjen/udana	63,9
živim s partnerom bez civilnog i crkvenog braka	2,3
rastavljen/rastavljena	2,6
udovac/udovica	10,9

U našem uzorku, većina građana izjavljuje kako je u braku ili neoženjen, neudana ili udovac, udovica. Tek 2,6% njih izjavljuju da su rastavljeni/ razvedeni, a 2,3% žive s partnerom bez crkvenog ili civilnog braka¹⁶.

Mnogo zanimljiviji rezultat dobiva se upitamo li naše građane jesu li spremni dopustiti rastavu/ razvod?

Tablica:

Može li se opravdati rastava/ razvod braka?

GRAĐANI			STUDENTI			razlike
pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	
36,7	26,4	36,3	19,9	24,8	54,9	*

* postoji statistički značajna razlika, testirana t-testom, na razini $p < 0.05$.

¹⁵ Prema službenim podacima u Hrvatskoj je 1999. sklopljeno 26 430 brakova (1998: 24 243; 1997: 24 517 ; 1996: 24 596; 1995: 24 385), a razvedeno 4 122 (1998: 3 962; 1997: 3 899; 1996: 3612; 1995: 4 236). Usp. Državni zavod za statistiku RH, *Mjesečno statističko izvješće* 2/2000., str. 18; *Statistički ljetopis 1999.*, Zagreb, 1999., str. 92. Omjer je već godinama uglavnom isti: 6(5):1.

¹⁶ Usp. M. VALKOVIĆ, Pregled podataka... *BS LXVIII* (1999), br. 4, str. 507.

Trećina građana i petina studenata ne odobrava razvod braka, dok oko 1/3 građana i preko 50% studenata smatra kako se razvod braka može dopustiti.

Što su građani i studenti praktičniji vjernici, to su manje skloni odobriti razvod i, suprotno, distanciraniji vjernici i oni koji ne vjeruju skloniji su opravdati je. S obzirom na građane, opravdanju razvoda skloniji su politički ljeviše orijentirani građani, mlađi, obrazovaniji, rođeni u gradovima i s višim prihodima u obitelji. Među studentima, razvod su skloniji opravdati također politički ljeviše orijentirani, te studenti rođeni u većim gradovima i – što je zanimljivo i zahtijevalo bi daljnje istraživanje – studentice. Ovdje ne možemo ulaziti u analizu odnosa među spolovima, ali rezultat prema kojemu su studentice spremnije opravdati razvod od svojih kolega svakako je zanimljiv i navodi na razmišljanje i odgovarajuća tumačenja.

Zadovoljstvo u obiteljima

Ukoliko je obitelj, a još uvijek jest, središnja os oko koje se kreće dobar dio ukupne, a posebice religiozne socijalizacije, valja nam se upitati koliko su naši građani i studenti zadovoljni svojim obiteljima?

Tablica:

	nezadovoljni	djelomično zadovoljni	zadovoljni
Građani	5	11,1	83,2
Studenti	4,6	15,6	79,5

Većina je naših građana i studenata, kao što vidimo, zadovoljna svojim obiteljima. Religioznost građana i studenata ne utječe na stupanj zadovoljstva odnosno nezadovoljstva u obitelji. U građana su znatno korelirani dob, obrazovanje i materijalni status, pa možemo reći kako su mlađi, obrazovaniji i s većim obiteljskim prihodima ujedno i oni koji češće izjavljuju da su zadovoljni svojom obitelji. U studentskoj populaciji razlika je jedino s obzirom na spol. Studentice su nešto zadovoljnije svojim obiteljima.

Vidi se da je postotak zadovoljnih relativno visok, ali i među njima može se napraviti neka razlika koju smo naznačili.

Obitelj i djeca

Djeca su u našim obiteljima još uvijek jedna od relevantnih vrednota za uspješan brak¹⁷. U općoj populaciji željeni je broj djece 2,70,¹⁸ a u studentskoj je populaciji taj postotak nešto niži i bliži europskom prosjeku. Studenti bi željeli prosječno 2,52% djece¹⁹, a srednjoškolci 2,36²⁰.

Prosječno dakle najviše dvoje ili troje djece po obitelji, s tim da je tendencija prema dvoje kod mlađih (62% srednjoškolaca željelo bi dvoje, a 26% troje djece).

IV. Ekonomija i socijala

Ekonomija u suvremenom svijetu zauzima jednu od ključnih uloga u ukupnom profiliranju društva pojedinih zemalja. Ta uloga, dakako, nije isključiva, jer ona uključuje brojne društvene čimbenike, posebice politiku, znanost, religiju i kulturu općenito.

U našem je kontekstu smisleno zapitati se kakav je stav naših građana i studenata prema ekonomiji i socijalnoj sferi njihova života.

Neki teoretičari, iako malobrojni, smatraju kako je ekonomija kao takva neovisna o moralu odnosno etici. Ekonomska pitanja, u toj perspektivi, nisu i moralna pitanja, ekonomija je »s onu stranu« morala i nemorala, moral nije »ekonomska kategorija«. Takva razmišljanja imaju svoju podršku, barem implicitno, u radikalnim liberalističkim i neoliberalističkim koncepcijama, koje se svojom agresivnošću znaju nametati i međunarodnim institucijama i tako vršiti pritisak ne samo na pojedince nego i na narode i države²¹.

Nećemo dalje ulaziti u teorijske elaboracije ovoga znanstveno vrlo važnog i zanimljivog fenomena, već ćemo se koncentrirati na iznošenje i vrednovanje naših rezultata, koji nam, barem djelomično, daju odgovor na pitanje kakva je situacija u svezi s moralom u ekonomiji i socijalnoj sferi u nas.

¹⁷ Usp. J. BALOBAN, G. ČRPIĆ, str. 621.

¹⁸ Isto, str. 634.

¹⁹ Europski je prosjek 2,462. Usp. M. ZULEHNER/ H. DENZ, *Wie Europa lebt und glaubt. Europäische Wertestudie*, Patmos, Düsseldorf, 1993., str. 98.

²⁰ U sklopu našega projekta napravljeno je anketno istraživanje uz pomoć istog anketnog upitnika i na populaciji srednjoškolaca u Hrvatskoj (uzorak od 779 srednjoškolaca, podaci još neobjavljeni).

²¹ To osobito dolazi na vidjelo u diskusijama o globalizaciji, o čemu svjedoče napetosti u vezi sa Svjetskom trgovinskom organizacijom (WTO, Seattle 1999), Međunarodnim gospodarskim forumom (Davos 2000) i OUN za trgovinu i razvoj (UNCTAD, Bangkok 2000).

Radni status, zadovoljstvo poslom i financijskom situacijom

S obzirom na radni status, oko 45% naših ispitanika izjavljuje da je u radnom odnosu, bilo da radi samostalno ili za nekoga, oko 30% njih izjavljuje da je u mirovini, učenika i studenata ima oko 6%, kućanica 10% i oko 6% nezaposlenih čiji broj raste na 10% ukoliko im se pribroje oni koji su na čekanju²².

Tablica²³

Koji je vaš radni status?

u radnom odnosu	39,1
na čekanju sam	4,4
radim honorarno (povremeni izvori prihoda)	2,8
samostalno obavljam privrednu djelatnost (obrtnik ili slobodna profesija)	3,3
domaćica	9,5
učenik	0,7
student	5,2
umirovljenik	29,0
nezaposlen	5,8

Uočljiv je visok postotak umirovljenika u našem uzorku, ali to nije problem samo našega uzorka već cijeloga društva, jer je, iz raznih razloga (dokupom staža, tehnološkim viškovima) mnogo radno sposobnih i mladih ljudi umirovljeno. Neke se socijalne probleme pokušalo riješiti slanjem u mirovinu, pa je to uzrokovalo čitav niz novih socijalnih problema koji dnevno opterećuju našu socijalnu stvarnost.

U ovom se članku nećemo baviti ekonomskom situacijom, nego moralnim aspektom odnosa prema radu i ekonomskim pitanjima, posebice u perspektivi Crkve. Crkva ima zadaću navješćivati i promicati transcendentno, vječno spase-

²² Ovdje treba uzeti u obzir da postotak općenito nezaposlenih izgleda prenizak, jer je izračunat u odnosu na cjelokupnu ispitivanu populaciju, a ne samo s obzirom na kontingent radno sposobnih, kako se uobičajeno računa. No postotak radno sposobnih a nezaposlenih je dvostruko veći. Tako za god. 1998. službeni je broj nezaposlenih 287 762 (*Statistički ljetopis 1999.*, str. 169). Prvog siječnja 2000. službeno je bilo u Hrvatskoj 350 707 nezaposlenih (odnosno preko 20% radne snage; usp. Republički zavod za statistiku RH, *Mjesečno statističko izvješće 2/200.*, str. 53). Broj nezaposlenih je u porastu. Ukupan broj zaposlenih u prosincu 1999: 1 016 000 (ondje, str. 35). Broj korisnika mirovina u siječnju 2000: 957 042, dakle gotovo jednak broju zaposlenih.

²³ Usp. M. VALKOVIĆ, Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (MEAN), *Bogoslovska smotra* 68 (1998), br. 4, str. 508.

nje pojedinaca i svijeta u Bogu, ali njezina je zadaća baš zato djelovati i »za život svijeta« već ovdje i sada. Eshatološka nada ne dokida zalaganje za ovozemaljske vrednote, nego ga čak treba dinamizirati i doista dinamizira u autentičnih kršćana. Drugi vatikanski sabor je snažno naglasio kako kršćani trebaju baš snagom svoje vjere raditi na humanizaciji svijeta. No pritom treba dobro razlikovati ulogu hijerarhijske Crkve (papa, biskupi, svećenici) od uloge vjernika laika, kojima kao građanima i građanskom procedurom pripada konkretizacija i primjena vjerskih usmjerenja.

U našem životu ljudski rad ima posebno važno značenje. On je, kako to naglašava papa Ivan Pavao II., bitna sastavnica čovjekova života. Radeći čovjek, uz stvaranje dobara nužnih za život, ujedno izgrađuje i samoga sebe kao osobu. Rad, kako to papa Ivan Pavao II. naglašava, ima uz svoju »objektivnu« i značajnu »subjektivnu« dimenziju, koja ima čak prednost pred »objektivnom«. ²⁴ Zbog toga je vrijedno vidjeti, u procjeni stanja rada kod nas, koliko su zadovoljni oni koji rade odnosno koji ne rade.

Tablica²⁵:

Koliko ste zadovoljni sljedećim životnim stvarnostima u Vašem životu? Na ovoj skali »1« označava potpuno nezadovoljstvo, a »5« potpuno zadovoljstvo.

TVRDNJE	1	2	3	4	5	MEAN
svojim poslom	13,7	10,6	28,6	26,6	18,8	3,267

Iz priložene tablice vidimo kako je kod nas oko 25% građana nezadovoljnih svojim poslom, a oko 45% ima onih koji izjavljuju kako su relativno (4-5) zadovoljni svojim poslom.

²⁴ Usp. IVAN PAVAO II., Enc. *Laborem exercens*, br. 5–6 (usp. *Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, KS, Zagreb, 1991., str. 475–478). Usp. također: M. VALKOVIĆ, Rad danas: promjene i posljedice, u S. BALOBAN (ur.), *Socijalni nauk Crkve u hrvatskom društvu*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Zagreb, 1998., str. 45–58.

²⁵ Usp. isto, str. 483.

RADNI STATUS	nezadovoljan	djelomično zadovoljan i nezadovoljan	zadovoljan
u radnom odnosu	17,9	30,7	51,4
nezaposlen ili na čekanju	59,8	19,6	20,6
domaćica	20,0	27,8	52,2
učenik	10,0	21,8	58,2
umirovljenik	25,7	31,3	43,0

Ova nam tablica jasno pokazuje da većinu onih koji su nezadovoljni svojim poslom čine upravo oni koji i nisu zaposleni. Preko polovice zaposlenih je zadovoljno svojim poslom (51,4%), a i dobar dio umirovljenika svojom mirovinom (43%). Oni očito znatno vode računa o konkretnim prilikama i mogućnostima u društvu te su zadovoljni što imaju neki posao odnosno mirovinu. Začuđuje da je 20,6% »nezaposlenih ili na čekanju« izjavilo da su »zadovoljni« (vjerojatno su mislili apstraktno na posao kao izabrano zvanje ili neki posao izvršavan privremeno u očekivanju željenog posla).

Uz zadovoljstvo poslom općenito, u smislu spomenute »objektivne« dimenzije rada kao uvjeta za pribavljanje sredstava potrebnih za život, vrijedno je postaviti pitanje o zadovoljstvu financijskom situacijom naših građana.

Tablica²⁶

Koliko ste zadovoljni sljedećim aspektom u Vašem životu? »1« na ovoj skali označava potpuno nezadovoljstvo, a »5« potpuno zadovoljstvo:

TVRDNJE	1	2	3	4	5	MEAN
financijskom situacijom	25,7	23,0	28,6	15,9	6,3	2,540

²⁶ Usp. isto.

Vidimo da su naši građani mnogo manje zadovoljni svojom financijskom situacijom nego poslom koji obavljaju.

Najnezadovoljniji trenutačnom financijskom situacijom su nezaposleni (uključujući i one na čekanju), te umirovljenici, a najzadovoljniji su učenici i studenti²⁷, te zaposleni, kojih barem jedna četvrtina izjavljuje da su zadovoljni svojom financijskom situacijom.

Tablica: Zadovoljstvo financijskom situacijom s obzirom na radni status:

RADNI STATUS	nezadovoljan	djelomično zadovoljan i nezadovoljan	zadovoljan
u radnom odnosu	41,4	31,2	27,4
nezaposlen ili na čekanju	61,9	22,7	15,5
domaćica	54,4	23,3	22,2
učenik, student	28,6	37,5	33,9
umirovljenik	58,8	26,6	14,6

Katolička Crkva i socijalna stvarnost

U socijalnoj domeni Katolička Crkva je jedan od važnih čimbenika društvene interakcije, kao institucija po svom službenom segmentu i, osobito u praksi, po svojim vjernicima laicima. Zanimalo nas je što naši građani i studenti misle o tome koliko Crkva kao institucija pridonosi i može pridonijeti rješavanju nekih socijalnih problema u društvu.

Na pitanje smatraju li da Katolička Crkva daje zadovoljavajuće odgovore na socijalne probleme u našoj zemlji, dobili smo sljedeće odgovore:

²⁷ Treba napomenuti da studenti dolaze iz obitelji koje imaju prosječno više prihode po obitelji.

Tablica:

	ne	da i ne	da
građani	33,1	32,8	33,2
studenti	49,9	31,9	17,1

Iz priložene tablice vidimo da su studenti mnogo kritičniji od opće populacije građana. Inače i građani i studenti smatraju da Crkva daje najmanje zadovoljavajuće odgovore upravo s obzirom na socijalne probleme u našoj zemlji²⁸.

Veliko je pitanje kako bi Crkva mogla ponuditi adekvatne odgovore na postojeće socijalne probleme. I bi li uopće, s obzirom na svoje poslanje, mogla i trebala davati te odgovore na neki drukčiji način od onoga na koji to sada čini, iako dopuštajući mogućnost različitih stupnjeva i razina. Ova je dilema povezana s rezultatima, prema kojima se (u istom istraživanju) dobilo da se Crkvi daje najmanje prostora za javno izjašnjavanje o politici²⁹. Građani, a i studenti očito smatraju kako se Crkva ne bi smjela miješati u politiku, naravno u užem smislu te riječi, ali ipak očekuju da se založi za pojedine probleme i pitanja u društvu koja dotiču socijalnu i, posebice, moralnu problematiku.

Jedno od tih pitanja svakako je ono o nezaposlenosti:

Tablica: Ima li Crkva pravo govoriti o nezaposlenosti?

	ne	da
građani	24,3	74,9
studenti	29,1	69,5

Vidimo da velik broj naših građana i studenata smatra kako Katolička Crkva ima pravo govoriti o nezaposlenosti, ali očito ne na način koji bi se prepoznao kao zadiranje u dnevnu politiku, jer tek 33,8% građana i 31,7% studenata smatra kako Crkva ima pravo govoriti o politici. Ispitanicima dobrim dijelom nije jasno kako Crkva kao takva može govoriti o socijalnoj, i u svezi s njom, političkoj problematici, a da pritom sama ne pređe granice svoje kompetencije i ne uplete se u konkretnu politiku. U pitanju je politička kultura naših građana, o

²⁸ Ostale tri stvarnosti o kojima se pitalo bile su: moralne potrebe i problemi ljudi, problemi u obiteljskom životu te duhovne potrebe ljudi.

²⁹ Usp. G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, Neki aspekti religioznosti... str. 552.

kojoj bi trebalo mnogo više govoriti, jer politika je vrlo važna za sve, pa i za vjernike.³⁰

S obzirom na adekvatnost odgovora Crkve na moralne probleme i potrebe ljudi, odgovori su »povoljniji« za Crkvu.

Tablica: Crkva daje zadovoljavajuće odgovore na moralne potrebe u našoj zemlji.

	ne	da i ne	da
građani	15,7	22,5	60,8
studenti	33,0	27,4	39,0

I ovdje vidimo da su studenti manje zadovoljni odgovorima koje Crkva nudi na moralnom području. No ipak i u jednom i u drugom slučaju, kod građana i studenata, promatrajući te populacije zasebno, dobivamo rezultat da jedni i drugi smatraju kako Crkva ipak daje bolja rješenja na općemoralnom nego na socijalnom planu u društvu. Kasnije ćemo vidjeti da postoji određeni problem s razumijevanjem samog pojma morala kod naših građana: Oni ga poglavito vežu uz individualno, posebice spolno ponašanje, dok socijalna dimenzija morala nije jasno artikulirana, posebice ne iz religijske perspektive, no o tome će još biti riječi.

U institucijsku dimenziju Crkve spada svakako i njen ministerijski dio – svećenici i biskupi. U pokušaju situiranja Katoličke Crkve u socijalni kontekst, nezaobilazno je pitanje odnosa njezinoga službenog, ministerijskog dijela prema socijalnoj stvarnosti koja nas okružuje.

U projektu »Aufbruch«³¹ bilo je postavljeno pitanje o bogatstvu, odnosno siromaštvu Crkve. Dobiveni su sljedeći odgovori:

³⁰ Usp. Drugi vatikanski sabor, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu, br. 75. Također: Povjerenstvo francuskih biskupa za socijalna pitanja, *Za rehabilitaciju politike*, KS, Dokumenti 118, Zagreb, 1999. Također: S. BALOBAN (ur.) *Kršćanstvo, Crkva i politika*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i GK, Zagreb, 1999.

³¹ Socioreligijsko istraživanje »Aufbruch« koje obuhvaća deset zemalja u tranziciji vode P. M. Zulehner (Beč) i M. Tomka (Budapest). Ovaj široko zamišljeni projekt predviđa više publikacija. Već su objavljene tri, a prva je: M. TOMKA/ P. M. ZULEHNER, *Religion in den Reformländern Ost/Mittel/Europas* (Gott nach dem Kommunismus). Herausgeber P. M. Zulehner, M. Tomka, Niko Toš u Zusammenarbeit mit dem Pastoralen Forum Wien, Ostfildern, Schwabenverlag, 1999.

Dio projekta za hrvatsku vodi prof. dr. PERO ARAČIĆ, profesor pastoralne teologije u Đakovu. On zajedno s g. Krunoslavom Nikodemom priprema obradu podataka za Hrvatsku. Za naše potrebe omogućio nam je da se koristimo dijelom podataka i prije njihova objavljivanja. Zahvaljujemo na susretljivosti.

U Hrvatskoj je Crkva bogata.	42,3	40,5	15,7	U Hrvatskoj je Crkva siromašna.
------------------------------	------	------	------	---------------------------------

Vidimo kako mnogo više naših građana smatra kako je Crkva u Hrvatskoj bogata nego da je siromašna. Tu je možda dio odgovora na pitanje zašto tako značajan postotak ljudi smatra da Crkva ne daje adekvatne odgovore upravo na pitanja vezana uz socijalnu problematiku. No, to je tema za daljnja razmatranja i istraživanja, u ovom je radu ne možemo dalje obraditi.

Upravo na tragu odnosa službenoga, ministerijskog dijela Crkve prema materijalnim dobrima te prema raznim socijalnim slojevima, postavljena su i dva daljnja pitanja u anketi.

Prvo se odnosi na autentičnost svjedočanstva službenika Crkve s obzirom na posjedovanje materijalnih dobara.

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
Ljudi bi više vjerovali siromašnim svećenicima.	32,2	26,7	40,5	35,2	27,1	37,2	

Znatan broj naših građana i studenata smatra da bi svećenici bili uvjerljiviji u svjedočenju vjere kad bi posjedovali manje materijalnih dobara. Uz pomoć korelacijske analize dobili smo da se s ovom tvrdnjom više slažu oni koji rjeđe odlaze na misu, dok ostali pokazatelji religioznosti nisu se pokazali važnima, (niže obrazovani i siromašniji). Kod studenata samo nam spol ima značajnu ulogu. Studenti blago više od svojih kolegica podržavaju ovakvo mišljenje.

Druga tvrdnja koju ćemo u ovom kontekstu uzeti u razmatranje odnosi se na odnos svećenika prema različitim socijalnim slojevima.

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
Svećenici su skloniji imućnijima nego siromašnima.	34,5	30,1	34,9	36,7	41,3	21,4	*

Prikazana tablica pokazuje kako studenti manje od ostalih ispitanika smatraju da su svećenici pristrani u odnosu prema građanima s obzirom na njihovo materijalno stanje.

Korelacijska analiza ovdje nam otkriva jasniju povezanost religioznosti s ovim razmišljanjem. Religiozniji građani i studenti manje podržavaju ovo razmišljanje u usporedbi s distanciranim vjernicima i nereligioznima. Što se tiče ostalih pokazatelja, ovakvo razmišljanje više podržavaju ljevijski politički orijentirani građani te, opet, oni s nižim obiteljskim prihodima. Podaci kojima raspolazemo nisu dostatni za daljnja produbljena odnosa institucijske Crkve, njezinoga službenog dijela (i viđenja tog odnosa) prema našoj socijalnoj stvarnosti. Naša se anketa nije bavila posebno tim pitanjem, no ono je dotaknuto, i u ovom, prilično indikativnom smislu, dobiveni su određeni rezultati koje smatramo dostatnima za određivanje klime u društvu s obzirom na promatranu problematiku³².

Neka pitanja s obzirom na odnos prema radu, poslodavcima i poduzećima

O radu smo već govorili. Naznačili smo kako je rad iznimno važna stvarnost u životu čovjeka. No, to je bilo određenje, razmatranje rada na općoj, apstraktnoj razini. U ovome bismo se poglavlju željeli usredotočiti na odnos naših građana i studenata prema nekim pitanjima vezanim uz konkretne uvjete rada u Hrvatskoj. Tim pitanjima moguće nam je naznačiti vrednote koje se prihvaćaju u našem društvu i odstupanja od njih. Moći ćemo progovoriti o jednom mentalitetu koji se stvara.

³² Više o toj problematici vidi u G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, N. KUZMIČIĆ, Aspekti viđenja katoličkih svećenika iz perspektive građana Hrvatske, *BS LXIX* (1999), br. 4, str. 493–517.

Tablica

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
Čovjek treba raditi onoliko dobro koliko je dobro plaćen.	44,2	14,3	41,4	44,3	21,9	33,2	
Za dobru zaradu isplati se živjeti i raditi nekoliko godina daleko od obitelji.	48,0	16,8	35,1	41,0	31,0	27,7	
Danas nije mudro prijaviti sav porez.	37,6	27,8	34,4	27,6	29,9	41,8	*
Poštenje se uvijek isplati.	15,1	13,5	71,2	30,0	19,5	49,3	*
Ako te netko namjerno uvrijedi ne treba mu ostati dužan.	53,9	21,6	23,9	42,0	28,8	28,6	*
Drugome treba dati tek ako imaš dovoljno za sebe.	60,0	17,4	22,5	54,8	25,5	19,3	
Čovjeku u nevolji nisi dužan pomoći ako se time sam dovodiš u opasnost.	66,4	18,1	15,2	68,6	19,3	11,7	
Prosjacima ne treba davati novac, već ih treba natjerati da rade.	38,1	29,2	32,6	32,8	36,5	30,3	
Iz firme se može ponešto i uzeti ako te vlasnik ne plaća dovoljno.	69,6	12,8	17,3	61,6	21,2	17,2	*

* postoji statistički značajna razlika, testirana t-testom, na razini $p < 0.05$.

Prema normama vezanim uz tradicionalni moral i vrednote iz kojih se on izvodi, bilo bi primjereno raditi dobro bez obzira na plaću. Naime, ne bi se trebalo dati uvjetovati u svojem djelovanju onim što je zlo i loše,³³ trebalo bi pošteno ra-

³³ Usp. Mt 5, 44; Lk 6, 27 (zapovijed ljubavi prema neprijateljima). Usp. također: V. BAJSIĆ, *Filozofija i teologija u vremenu*, KS, Zagreb, str. 269, te također predgovor u istoj knjizi (napisao S. KUŠAR), str. 6.; S. KUŠAR, »Inkarnacija, tolerancija i djelovanje Crkve« u: H. G. FLECK (ur.) *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj (II. dio)*, Zagreb, 5. i 6. ožujka, Zaklada Fridrich Naumann – Stiftung, 1999., str. 317.

diti, prijaviti porez, biti spreman oprostiti, pa i onda, ili i baš onda kada te ovaj drugi ozbiljno i namjerno povrijedio. Potrebno bi bilo solidarizirati se s potrebnima i potrebnijima i, naravno, biti pošten, jer to je vrednota u sebi, posebice za vjernike za koje se poštenje u konačnici uvijek isplati – ono je odgovor na Božji poziv.

Iz priložene tablice vidimo kako dobar dio naših građana, a i studenata, više ili manje odstupa od ovdje prikazanih normi i vrednota. Ono što posebno valja uočiti i što nuka na razmišljanje, je činjenica da su studenti radikalniji u prihvaćanju onoga što tradicionalno označavamo kao »devijantno ponašanje«. Oni su značajno više skloni prihvatiti kao »mudro« ne prijaviti sav porez, manje smatraju da se poštenje uvijek isplati, i manje su decidirani što se tiče »samonaplate« u slučaju da vlasnik ne plaća dovoljno³⁴.

Imajući u vidu pokazatelje, možemo reći da su religiozniji građani i studenti, dakle oni koje možemo zvati »praktičnim vjernicima«, skloniji na ovoj razini prihvaćati tradicionalne kršćanske vrednote i moralne norme. Još uvijek imaju značajno više razvijen, barem ovako, na načelnoj razini, osjećaj za pravедnost, solidarnost i poštenje.

Ostali socio-demografski pokazatelji naznačuju da su politički desnije orijentirani građani skloniji prihvatiti tvrdnju prema kojoj čovjek treba onoliko dobro raditi koliko je dobro plaćen. Nadalje, ovakvom razmišljanju skloniji su muškarci, niže obrazovani, rođeni na selu i s nižim obiteljskim prihodima.

Spol ima općenito relativno značajnu ulogu s obzirom na promatranu problematiku. Već smo rekli da su muškarci skloniji prilaziti poslu utilitaristički. Ta se tendencija nastavlja i s obzirom na pitanje o radu »daleko od obitelji« za dobru zaradu, prijavljivanju poreza, namjernoj uvredi i »samonaplaćivanju« u slučaju loše plaće. Muškarci su skloniji pristati uz takva ponašanja, dok su žene sklonije podržati razmišljanje prema kojemu se »poštenje uvijek isplati«.

Politički ljeviše orijentirani skloniji su mišljenju da danas nije mudro prijaviti sav porez, a desnije politički orijentirani češće smatraju da se poštenje uvijek isplati te, kao što smo to već napomenuli, politički desnije orijentirani češće smatraju kako čovjek treba raditi onoliko dobro koliko je dobro plaćen, što bi i

³⁴ Izgleda da mladi više pragmatički prihvaćaju realnost, dok se stariji još drže, barem načelno, tradicionalnih vrednota. Mladi pokazuju viši stupanj pesimizma i defetizma. Usp. VI. ILIŠIN, *Mladi na margini društva i politike*, Alinea, Zagreb, 1999. (prikaz u *Vjesnik* 13. II. 2000., str. 11 [B.Orešić]: »Mladih nema u politici jer je smatraju nepoštenom i ne vjeruju političarima«). Usp. također: I. MAGDALENIĆ, *Hrvatsko radništvo i socijalna pravda*, Centar za industrijsku demokraciju SSSH, Friedrich-Ebert Stiftung, Zagreb 1998., S. ZRINŠČAK, Kritizam i defetizam u hrvatskom društvu, u: S. BALOBAN (ur.), *Kršćanin u javnom životu*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas koncila, Zagreb 1999., str. 65–82.

bio, u neku ruku, liberalistički princip ukoliko ostanemo na tradicionalnoj podjeli »lijevo-desno«³⁵.

S obzirom na dob dobiveni su upozoravajući rezultati (što smo već i prije napomenuli), naime mlađi češće smatraju kako danas nije mudro prijaviti sav porez, kako se poštenje ne isplati, skloniji su »samonaplati«, te revanšizmu u smislu odgovora na uvredu.

Manje obrazovani češće smatraju kako čovjek treba raditi koliko je plaćen, spremniji su za dobru zaradu raditi izvan obitelji i manje su solidarni, dok se obrazovaniji češće odlučuju za opciju prema kojoj se »poštenje uvijek isplati«, ali također i za opciju prema kojoj »danas nije mudro prijaviti sav porez«.

U studenata, uz indikatore religioznosti, značajnim se pokazao spol samo s obzirom na kvalitetu rada ovisnu o plaći, te s obzirom na rad izvan obitelji za dobru plaću, što studentice više odbacuju u usporedbi sa svojim kolegama³⁶. Također je dobiveno da je »revanšistički« osjećaj uzvraćanja na uvrede razvijeniji u studenata rođenih u većim gradovima, što potiče na razmišljanja o agresivnosti mladih, posebice u gradovima.

Uz navedena pitanja koja se tiču samog odnosa prema radu, postavili smo, u našoj anketi, i pitanje povjerenja u neke institucije i pokrete³⁷.

INSTITUCIJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	nema povjerenja	ima povjerenja	rang	nema povjerenja	ima povjerenja	rang	
državna poduzeća	49,2	50,1	10	73,7	24,6	17	*
nova privatna poduzeća	67,2	32,1	20	80,9	17,6	21	*

³⁵ U ovom kontekstu vrijedi spomenuti rad Ivana Rimca »Strukturiranost ideoloških opredjeljenja građana« u kojemu on naznačuje kako postoji strukturiranost po ideološkoj osnovi, ali ne tako jasna strukturiranost na »lijeve« i »desne« s obzirom na gospodarske posljedice odabira jedne od ovih opcija. Tu postoji još uvijek određena konfuzija u razmišljanju i razlučivanju ovih dviju opcija. Usp. I. RIMAC, »Strukturiranost ideoloških opredjeljenja građana«, BS 68 (1998) br. 4, str. 655–662. O problematičnosti podjele na »desno« i »lijevo« usp. N. BOBBIO, *Desnica i ljevica*. Razlozi i značenja jednoga političkog razlikovanja, Feral Tribune, Split, 1998.

³⁶ Treba napomenuti da u studenata nismo uzimali u obzir varijable »dob« i »stupanj obrazovanja«, jer nam te varijable nisu relevantne za danu populaciju.

³⁷ Usp. S. BALOBAN / I. RIMAC, »Povjerenje u institucije u Hrvatskoj«, u BS 68 (1998) br. 4, str. 663–672.

Između ostalog i pitanje povjerenja u »državna«, te »nova privatna« poduzeća. U populaciji građana »državna« poduzeća su, na listi od dvadeset i dviju institucija i pokreta, pozicionirana na 10. mjestu, a »nova privatna« poduzeća na 20.

U studenata je općenito zabilježen značajan pad povjerenja u gotovo sve institucije društva, no mi ćemo se u ovom dijelu usredotočiti samo na poduzeća. Državna poduzeća studenti rangiraju na 17. mjestu (od 22 institucije i pokreta), a nova privatna poduzeća na 21., s izrazito malim povjerenjem odnosno s velikim nepovjerenjem u njih³⁸.

Spremnost na podmićivanje

Tema mita i korupcije prilično je prisutna u našoj javnosti i zauzima zamjetan medijski prostor, posebice u vezi s izborima i političkim promjenama 2000. i nakon što su objavljeni neki podaci o stupnju korumpiranosti u Hrvatskoj.³⁹ Uz

³⁸ Ovo su pitanja kojima će svakako trebati posvetiti posebnu pažnju i nezavisno ih obraditi. Mi ćemo ih u našem radu doticati ukoliko se ona tiču našega predmeta.

³⁹ Navode se različite procjene korupcije u Hrvatskoj: prema »Transparency International« Hrvatska, koja je u listopadu 1999. potpisala europsku kaznenopravnu konvenciju protiv korupcije, bila bi na 74. mjestu od 99 zemalja; na ljestvici od 1 (najviše) do 10 (najmanje): 2,9 (*Vjesnik* 29. X. 1999., str. 3). Samo nekoliko dana kasnije doznajemo iz istih novina da Europska banka za obnovu i razvoj (EBRD), kako prenosi BBC, procjenjuje da je Hrvatska na 20. mjestu među zemljama u tranziciji s obzirom na korupciju (*Vjesnik*, 10. XI. 1999., str. 1–2). Po prvoj procjeni, Slovenija bi, na primjer, bila među rijetkim zemljama bez korupcije, a po drugoj korumpiranija od Hrvatske. Očito je riječ o različitim pristupima i mjerilima procjene, koje ne bi bilo pametno prihvatiti, čini se, bez dobre doze rezerve. Navode se riječi dr. Željka Horvatića, šefa hrvatskog izaslanstva u Odboru Vijeća Europe za probleme kriminala, kako »u Hrvatskoj ima više korupcije nego što bi je smjelo biti u jednoj pravnoj državi, no ipak manje nego u drugim tranzicijskim zemljama« (*Vjesnik*, 11. XI. 1999., str. 1). Zlatko Tomčić, predsjednik zastupničkoga doma Hrvatskoga državnog sabora u novom sastavu, sudjelovao je u ožujku 2000. na sastanku šefova parlamenta zemalja Srednjo-europske inicijative (SEI). Prema *Vjesniku*, on iznosi slično mišljenje: »Tomčić tvrdi da je Hrvatska, po rasprostranjenosti korupcije, negdje u sredini liste zemalja SEI-ja« (*Vjesnik* 28. ožujka 2000., str. 4). Zastupnici stava »Transparency International« navodno pobijaju procjenu Europske banke za obnovu i razvoj. U izradbi mišljenja »Transparency International« ključnu je ulogu imao Josip Kregar, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, koji se bavi pitanjem korupcije. Usp. J. Kregar, *Nastanak predatorskog kapitalizma i korupcija*, Rifin, Zagreb, 1999. Djelo se sastoji od nekoliko članaka. Osim općih opisa korupcije autor potanje obrađuje prilike u SAD-u krajem 19. i početkom 20. stoljeća (Veblen: »predatorski kapitalizam«), u Gani i iznosi što se čini na etičkoj razini i sa strane raznih međunarodnih organizacija. Poglavlje 8. (na engleskom jeziku, jer je objavljeno kao dio zbornika o korupciji objavljenog 1994. u Budimpešti o »Korupciji i demokraciji«) nosi naslov: »Korupcija u društvima tranzicije«, ali bez empirijskog materijala (dodan je dio govora predsjednika Havela pred češkim parlamentom, str. 215). S obzirom na Hrvatsku autor ne donosi empirijski materijal, već zauzima sljedeći stav: »Nemam precizne podatke, nema ni statistike, imam priče i osobno iskustvo. Time si međutim ostavljam pravo

etičku osudu i samo racionalno organizirano tržišno poslovanje, po sebi i dugoročno uzeto, ne trpi korupcije, jer korupcija i mito poskupljuju proizvodnju, pridonose negativnoj selekciji, a time i slabljenju gospodarstva.

Nama, u našem istraživanju, nije bio prvotni cilj izmjeriti razinu korumpiranosti i učestalosti mita u Hrvatskoj. Nas je zanimala *klima* koja može biti pozitivna ili negativna za neke pojave.

Klima se u društvu razvija dvojako: na individualnoj razini, međusobnim kontaktima većinom »face to face«, ali i na institucijskoj. Na institucijskoj razini posebno su važne institucije koje bi trebale garantirati odvijanje »fair play«, tj. poštivanje dogovorenih pravila po kojima se odvija ukupni društveni život. Ta »pravila igre« u liberalnim demokracijama zapadnog tipa vrijede za sve i zbog toga je od iznimne važnosti za ta društva da u njima funkcioniraju institucije koje će učinkovito nadzirati poštivanje procedure, toga minimuma potrebnog za funkcioniranje suvremene demokratske države. One su jamac poštivanja ljudskih prava, a onda, po svojoj legalnosti, i osnovne poluge za borbu protiv devijacija kao što su mito i korupcija. U temeljne institucije svakako spadaju: *parlament* (Sabor, zakonodavna vlast), *vlada* (izvršna vlast) te neovisna *sudbena vlast*. Njihovo dobro funkcioniranje daje potrebni moralni legitimitet političkom sustavu.

Drugi, ne manje bitni čimbenik u prihvaćanju, promoviranju i provođenju etičkog i moralnog života u svim sferama društva, sami su građani koji svojim glasom, djelovanjem i općenito svojom političkom kulturom⁴⁰, ali i prešućivanjem i pasivnošću, pridonose stvaranju pogodne ili negativne klime za širenje mita i korupcije.

U ovom radu obuhvaćene su obje ove razine, institucijska i individualna, pa ćemo dati pregled stanja na objema, naravno, iz perspektive naših građana.

Najprije ćemo se koncentrirati na individualnu, osobnu razinu.

Kako ispitati stvaraju li naši građani pozitivnu ili negativnu klimu za širenje mita i korupcije? Postoje različiti načini da se ova stvar ispita, ali i različiti problemi vezani uz ispitivanje ove stvarnosti.

da kažem svoj osobni stav: Hrvatska je korumpirana zemlja. Korupcija je raširena svuda, ona je dio političkog sustava, bez nje ne djeluje niti gospodarstvo niti javne službe, ona je podržana vrijednosnim kulturalnim obrascima, protiv nje nemamo niti sustavne obrane niti djeluju institucije, niti postoji ozbiljan uzor i raširena vjera u poštenje kao temelj politike, prava, institucija javnih službi« (str. 10). Vrlo mračnu sliku o nefunkcioniranju pravne države dao je sredinom 1999. i pučki pravobranitelj Ante Klarić u razgovoru za »Večernji list« (prema Glasu Koncila od 4. srpnja 1999., str. 22), a dijelom su to kasnije potvrdili i predstavnici bivše državne vlasti.

⁴⁰ I. RIMAC, *Politička kultura građana*, u: S. BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo, Crkva i politika*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i GK, Zagreb, 1999., str. 105-118.

Mi smo odlučili pitati kada, kome i u kojoj mjeri su naši građani spremni ponuditi mito, kada to smatraju »mudrim«? Iz toga se može zaključiti u kojim je domenama društva praksa podmićivanja i korupcije najraširenija, ili barem postoji pogodna klima za njezino širenje, razvitak i prakticiranje.

Tablica

U kojim prigodama smatrate mudrim ponuditi mito?

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
prilikom odlaska liječniku	57,0	14,1	28,7	50,1	22,4	27,2	*
prilikom upisa u bolju školu, fakultet	61,6	16,1	21,8	55,0	19,6	25,1	*
prilikom posjeta financijske policije	69,4	17,1	13,1	56,4	23,0	20,3	*
kad Vas zaustavi policajac zbog prometnog prekršaja	66,9	16,9	15,8	37,3	24,8	37,4	*
kako bi se ubrzao neki administrativni postupak	54,0	19,1	26,5	30,7	24,5	44,5	*
prilikom prijave poreza	70,7	17,7	11,2	53,7	27,3	18,8	*
prilikom odnosa s Crkvenim službenicima	82,2	11,6	5,8	81,0	13,6	4,8	

Iz priložene tablice vidimo kako naši građani smatraju »mudrim«, spremni su dakle najčešće ponuditi mito prilikom odlaska liječniku, te kako bi se ubrzao neki administrativni postupak, a najmanje smatraju potrebnim ponuditi mito u svojim odnosima s crkvenim službenicima. Iako samo 5,8% smatra da je i to ponekad mudro učiniti, stav koji dijeli i 4,8% studenata, preporuča se službenicima Crkve da budu još transparentniji u svojim odnosima s vjernicima, posebice s onima distanciranima, kojima treba posvetiti posebnu pažnju, upoznati ih s njihovim pravima i dužnostima te mogućnostima koje, kao vjernici imaju, a koje često ovise o njihovoj povezanosti s Crkvom odnosno o stupnju njihova praktičnog vjerničkog života. Razne takse mogu se pogrešno shvatiti, pa je i tu, koliko je god stvar »pravno čista«, potrebno jasno upozoriti ljude za što se plaća određena svota, jer su ljudi u današnjoj socijalnoj situaciji vrlo osjetljivi i na samu

mogućnost da budu zakinuti ili prevareni. To mogu osjetiti i kao napad na vlastito dostojanstvo, a u Crkvi se treba maksimalno truditi da ljudi osjete kako je, što se god događalo u društvu, Crkva ipak institucija u koju mogu imati povjerenja.

Studenti smatraju najrazboritijim ponuditi mito kako bi se ubrzao neki administrativni postupak te prilikom kontrole prometne policije.

Inače, sam pogled na prikazanu tablicu pokazuje da su studenti mnogo spremniji poslužiti se mitom za stjecanje određenih pogodnosti, odnosno spremniji su pragmatički prihvatiti stanje kakvo jest, bez »pretjeranog moraliziranja«.

Tu se sada otvara pitanje mentaliteta i moralnog stanja u društvu. Naime, često se u nas raspravljalo o negativnom nasljeđu komunizma i mentalitetu koji je on ostavio. Kako nam pokazuju naši rezultati, mi bismo se trebali puno više usredotočiti na pitanje razvitka mentaliteta u tijeku danas, jer studenti su velikim dijelom socijalizirani u postkomunističkom društvu; njihov odnos prema vrednotama rezultat je odgoja i stvarnosti u kojoj se nalazi naše društvo nakon pada komunizma, pa osnovno pitanje koje se sada nameće svom težinom i ozbiljnošću nije toliko pitanje nasljeđa koliko pitanje promicanja i razvitka određenog sustava vrijednosti u suvremenom hrvatskom društvu.

Ovi rezultati dobivaju dodatno na težini i ozbiljnosti kad se problematika pogleda na institucijskoj razini – na razini povjerenja u institucije.

Tablica:⁴¹

INSTITUCIJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	nema povjerenja	ima povjerenja	rang	nema povjerenja	ima povjerenja	rang	
Policija	23,2	76,6	4	59,9	38,5	13	*
Crkva	14,8	84,6	1	35,2	63,1	4	*
Zakon, sudovi	38,2	61,3	7	69,8	28,4	15	*
Vlada Republike Hrvatske	50,1	49,4	11	84,9	13,0	22	*
Sabor	57,8	41,3	17	79,1	19,2	20	*

⁴¹ U razmatranje ćemo uzeti samo neke, u našem kontekstu zanimljive institucije, njih pet od dvadeset i dviju promatranih institucija i pokreta.

Bez povjerenja u temeljne institucije društva sustav ne može funkcionirati bez velikih poteškoća i devijantnosti. Stoga je onda i razumljivo da se, kad nema povjerenja u funkcioniranje institucijskog sustava, pribjegava izvaninstitucijskim i parainstitucijskim rješenjima. Takva situacija i dobiveni rezultati su veliko upozorenje, posebice ovako visoko izraženo nepovjerenje mladih, upravo onih na kojima neminovno počiva budućnost našega društva, jer riječ je o mladoj inteligenciji, dakle najvitalnijem dijelu mlade populacije. U pitanju nije samo trenutačno anomično stanje⁴², već, ako se trend ovako nastavi, i budućnost cijeloga društva. Ne samo kršćanima nego ni građanima općenito ne može biti svejedno kakva će ona biti.

U priloženoj tablici imamo i stupnjeve povjerenja promatranih dvadeset i dviju institucija i pokreta. Vidimo da je u općoj populaciji (građani) Crkva na prvom mjestu po razini povjerenja⁴³, a i ostale promatrane institucije, osim Sabora, nalaze se rangirane u gornjem dijelu ljestvice povjerenja. Povjerenja u Crkvu, policiju, pravne institucije i Vladu ima od 50-85 % građana. U studenata razina povjerenja u te institucije drastično pada. Vlada je tako institucija koja uživa najmanje povjerenja studenata, a Sabor je treći na ljestvici listi odozdo, manje povjerenja od Sabora studenti imaju još jedino u »novu privatna poduzeća«. Otud je i razumljivo njihovo povećano pragmatičko odnošenje prema mogućnosti podmićivanja i izvaninstitucijskog ophođenja u društvu.

S obzirom na promatrane religijske i sociodemografske pokazatelje, možemo općenito reći da su mlađi u usporedbi sa starijima više spremni na podmićivanje, što se jasno vidi u komparaciji opće i studentske populacije. S obzirom na spol, mjesto rođenja i političku orijentaciju nije dobiveno značajnih razlika u spremnosti, odnosno u nespremnosti na podmićivanje, što nam govori da ovi čimbenici nemaju značajne uloge u zauzimanju stavova prema podmićivanju.

Dobivena je pozitivna povezanost između visine prihoda po obitelji te spremnosti na podmićivanje prometne policije i prilikom prijave poreza – dakle oni koji imaju više prihode češće smatraju razboritim ponuditi mito u danim prilikama.

Nas svakako zanima religioznost. Utječe li činjenica da je netko praktičan vjernik na njegovu spremnost na podmićivanje? Možemo reći da utječe djelo-

⁴² Možda se nekoliko okrutnih ubojstava koja su nedavno zgranula Hrvatsku mogu razumjeti – naravno ne i opravdati – upravo u kontekstu ovako visoko izraženog nepovjerenja u funkcioniranje institucijskog sustava. Ljudi naprosto, zbog nepovjerenja u zaštitu njihovih prava od strane institucija društva, »uzimaju« zakon u »svoje ruke«. Na osnovi naših podataka ne možemo ni potvrditi niti opovrgnuti ovu tezu, ali postavljamo je kao poticaj za daljnja istraživanja na ovom području koja su nužna ako želimo promijeniti navedeno stanje.

⁴³ Usp. S. BALOBAN, I. RIMAC, na istom mjestu, str. 665.

mično. Na spremnost za podmićivanje liječnika – nimalo, je i vjernici i nevjernici su jednako spremni i nespremni to učiniti.

Učestalost molitve, važnost Boga u životu i učestalost odlazanja na mise unose razlike s obzirom na ostale promatrane prigode za podmićivanje u tom smislu što su građani, u kojih je to prisutno u višem stupnju, manje skloni ponuditi mito. Zanimljivo je ovdje napomenuti kako nije dobivena značajna povezanost s odlaskom na ispovijed i pričest. To se daje tumačiti time što na ispovijed, barem jednom godišnje, odlazi značajan dio vjerničke populacije⁴⁴, znatno veći od one koja redovito odlazi na mise, a oni koji redovito odlaze na mise, nužno se, iz raznih razloga, na svim misama ne pričesćuju.

Kod studenata, kad je riječ o sociodemografskim pokazateljima, dobivena je značajna povezanost jedino s varijablom »politička orijentacija« i »dohodak po obitelji«. Desnije politički orijentirani studenti češće smatraju mudrim ponuditi mito u slučaju posjeta financijske policije, a oni s većim prihodima u slučaju da ih zaustavi prometna policija te radi ubrzanja nekoga administrativnog postupka.

Promatrajući pokazatelje religioznosti dobivena je povezanost jedino između varijable »mjesto religije u životu«, nuđenja mita prometnoj policiji i varanja na porezu. Oni koji izjavljuju da im je religija važnija u životu manje su skloni varati na porezu i mititi prometne policajce.

Ostali promatrani pokazatelji (učestalost molitve, važnost Boga u životu, učestalost pohađanja mise, ispovijed i pričesti), nisu se pokazali značajnima u zauzimanju stavova studenata prema spremnosti na podmićivanje.

Ti su studenti barem dijelom zahvaćeni sustavnom katehizacijom u školama, no očito je da neki drugi čimbenici, a ne religioznost, utječu na njihovo zauzimanje stavova s obzirom na mito. Značajnije je u tom pogledu svakako njihovo (ne)povjerenje u institucije, a vjerojatno i neke drugi utjecaji koji nisu obuhvaćeni našim istraživanjem⁴⁵.

V. Bioetika i ekologija

U civilizaciji u kojoj živimo sve se češće i ozbiljnije susreću pitanja vezana uz početak, trajanje i kraj života, pitanja vezana uz život pojedinaca, opstanak pojedinih vrsta, pa i cijelog čovječanstva. Ta se pitanja sve više prepoznaju kao velika i teška moralna pitanja. Ona se duboko tiču čovjekova života, njegova dostojanstva i poslanja, te kao takva svakako zadiru u područje vjere i morala.

⁴⁴ Usp. G. ČRPIĆ, S. KUŠAR, Neki aspekti religioznosti u Hrvatskoj, *BS* 68 (1998) br. 4, str. 520.

⁴⁵ U ovom kontekstu valjalo bi još raspraviti i o »socijalnom moralu«, no budući da je to kompleksno i opsežno pitanje, o istom ćemo raspravljati nešto kasnije na zasebnom mjestu.

U našem istraživanju, pod kutom pod kojim su ona postavljena, nismo ni mogli niti željeti mimoći ta pitanja. Ona se kod nas još ne postavljaju s onom težinom i dramatičnošću kako ih susrećemo u nekim zapadnim zemljama, jer zbog situacije u kojoj smo živjeli naglasak je na nekim drugim stvarnostima, no ipak se ta pitanja dotiču i nas i dopiru do nas, bez obzira koje im mi značenje pridavali: kriza smisla u životu⁴⁶, početak i kraj života, onečišćenje okoliša i prirodnih uvjeta života ... Ta su pitanja već naša stvarnost, i o njoj želimo progovoriti.

Prije svega, kad govorimo o bioetici, govorimo o životu, i to u prvom redu čovjeka kao osobe, a onda i ostalih stvorova, životinja, bilja i cijeloga svemira. Zbog toga smo željeli najprije vidjeti kakva je u perspektivi naših građana i studenata situacija s obzirom na vrednovanje čovjekova života: koliko čovjekov život za njih ima smisla?

Tablica:

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
Kada čovjek proživi svoj život smrt je prirodno smirenje.	6,3	11,2	82,2	13,8	27,3	58,5	*
Smisao života je proživjeti ga što lagodnije	29,6	22,2	47,9	33,3	30,4	35,5	
Smrt je neizvjesna, besmisleno je uopće misliti na nju.	24,4	16,5	58,5	25,9	19,6	54,3	
Smrt svoj smisao može imati jedino kada čovjek vjeruje u Boga.	13,9	14,7	70,9	31,5	21,3	47,1	*
Život ima smisao jedino ako Bog postoji.	16,3	15,7	67,6	36,0	22,5	41,2	*
Život je beskrajni tijek ponovnih rađanja u raznim tijelima i oblicima.	48,5	24,3	26,2	42,8	33,4	22,8	
Jedino vjera u Boga daje smisao muci i boli.	17,4	16,6	65,5	35,7	20,9	42,9	*
Život nema smisla.	84,8	7,1	7,4	85,6	9,9	4,4	

⁴⁶ Usp. IVAN PAVAO II, Enc. *Fides et ratio – Vjera i razum*, KS, Dokumenti 117, Zagreb, 1999., br. 81.

Iz priložene tablice dade se zaključiti kako neki radikalni nihilistički trend nije zahvatio našu ni opću niti studentsku populaciju. U slučaju građana imamo češće nego u studenata vezivanje smisla ovoga života uz postojanje Boga. Zanimljivo je naznačiti kako su građani općenito radikalniji na ponuđenim skalama, spremniji su založiti se i za ona razmišljanja koja podupiru život u imanenciji. No ovdje je taj koncept nedovoljno razrađen, pa na osnovi njega ne možemo izvoditi neke dalekosežnije zaključke.

Život, dakle, za velik dio naših građana i studenata ima smisao, neovisno o tome za što oni taj pojam vezivali. To zahtijeva promatranje u jednom drugom diskursu koji bi povezivao smisao života s vjerovanjem i određenim stavovima o imanenciji i transcenciji. Nas je ovdje poglavito zanimalo koliko su naši građani i studenti spremni založiti se za život, koliko su ga spremni štiti i promicati.

Koliko je rasprostranjena svijest o zaštiti života prije rođenja i o zaštiti života i dostojanstvu umirućih?

O pobačaju je na osnovu našeg istraživanja objavljen već jedan rad⁴⁷, u kojemu je izneseno kako građani Republike Hrvatske većinom negativno moralno vrednuju pobačaj, većinom ga nisu spremni sami učiniti, većina smatra da se pobačajem prekida ljudski život, pa ipak većina također smatra da pobačaj treba ostati kao mogućnost izbora ženama. Autori su naglasili paradoksalnost takva stanja i potrebu da se ta paradoksalnost dodatno analizira s moralnog gledišta⁴⁸. U našem ćemo pregledu, koji obrađuje upravo moralne aspekte dobivenih rezultata, uspoređivati dobivene rezultate na populaciji građana i studenata te jasnije naglasiti neke moralne sudove.

⁴⁷ Usp. S. BALOBAN, G. ČRPIĆ, Pobačaj i mentalitet u društvu, *BS* 68 (1999), br. 4., str. 641–654.

⁴⁸ Usp. ondje, str. 652.

Tablica:

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
Pobačaj (abortus) je nužno zlo koje treba ostati kao mogućnost odabira ženama.	22,0	12,9	64,3	18,2	10,7	69,2	*
Pobačajem se prekida već začeti život.	8,7	10,0	80,6	12,7	16,9	68,8	*
Otac djeteta također ima pravo odlučivati o pobačaju.	8,3	9,8	81,2	9,6	13,9	75,1	*
Pobačaj ostavlja trajne psihičke posljedice na žene.	6,9	17,9	73,9	8,0	25,9	64,5	*
Osobno nikada ne bih napravila pobačaj (dopustio svojoj ženi / djevojci da ga napravi)	23,5	20,8	54,8	30,3	27,9	40,3	*
U nekim slučajevima smatram pobačaj opravdanim	13,3	12,6	73,4	9,6	10,5	78,1	*
Pobačaj treba zakonom zabraniti	55,1	18,4	24,8	72,0	16,0	10,2	*
Pobačaj nije pitanje u koje bi se Crkva trebala miješati	38,9	20,7	39,7	33,2	27,4	37,8	
Jedino žena koja ostane trudna ima pravo odlučivati o pobačaju	32,2	19,3	47,5	29,3	21,8	46,9	

Iz priložene tablice jasno je uočljivo da su studenti spremniji poduprijeti koncept *Pro Choice* što se, uostalom, i dalo pretpostaviti na osnovi rezultata iznijetih u već navedenom radu, a prema kojima opciju *za izbor* (*Pro Choice*) relativno više podržavaju obrazovaniji⁴⁹.

⁴⁹ Usp. S. BALOBAN, G. ČRPIĆ, n. dj., str. 651.

S obzirom na pojedine tvrdnje građana uočljiva je jasna povezanost religioznosti sa stavom prema pobačaju: praktični ga vjernici više odbacuju, a distancirani i nereligiozni češće podržavaju. Također je dobivena jasna podjela s obzirom na političke orijentacije: ljeviše politički orijentirani više ga podržavaju, a desnije politički orijentirani jasnije su protiv pobačaja.

Od ostalih pokazatelja, žene češće smatraju kako pobačaj na njih ostavlja trajne psihičke posljedice te kako trudna žena ima jedina pravo odlučivati o pobačaju. Stariji češće smatraju da pobačaj treba zakonom zabraniti, te da ostavlja posljedice na žene. Obrazovaniji su, kako je već rečeno, skloniji opcijama koje dopuštaju izbor glede pobačaja. Rođeni na selu i u manjim mjestima češće smatraju kako pobačaj ostavlja štetne posljedice za žene, osobno su manje skloni učiniti pobačaj, te naginju njegovoj zakonskoj zabrani. I na kraju, s obzirom na dohodak po obitelji u populaciji građana, dobiveno je da siromašniji građani češće izjavljaju da osobno ne bi nikada učinili pobačaj i skloniji su njegovoj zakonskoj zabrani, dok se imućniji češće odlučuju za opciju prema kojoj se pobačaj može opravdati u nekim situacijama, što relativizira određeno tumačenje u prilog tzv. »socijalne« indikacije za legalizaciju pobačaja.

U studenata također imamo jasnu distribuciju odgovora, a onda i razmišljanja, s obzirom na religioznost. Religiozniji studenti se opredjeljuju za život (*Pro Life*) s obzirom na sve ponuđene mogućnosti, kao i u slučaju populacije građana, no s obzirom na ostale pokazatelje nema takve jasnoće.

Dok smo u građana imali jasnu podjelu s obzirom na političku orijentaciju, ovdje je ona zabilježena jedino s obzirom na zakonsku zabranu pobačaja, što više podržavaju desnije politički orijentirani studenti. Studentice češće od svojih kolega smatraju da pobačaj ostavlja trajne psihičke posljedice na žene, što smo dobili i u općoj populaciji. Studenti rođeni u manjim mjestima skloniji su podržati mišljenja koja idu u smjeru zaštite života, dok su studenti rođeni u većim gradovima skloniji opciji *Pro Choice*. S obzirom na dohodak po obitelji, studenti iz obitelji s nižim dohotkom skloniji su zakonskoj zabrani pobačaja od svojih kolega iz imućnijih obitelji.

O pobačaju se može raspravljati iz raznih perspektiva. Za nas je posebno u našoj raspravi vrlo važno znati u kojoj mjeri naši građani smatraju pobačaj moralno opravdanim činom.

Tablica:

GRADANI			STUDENTI			razlike
pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno oprovdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno oprovdava	
48,4	25,1	25,8	30,0	24,5	45,0	*

U populaciji građana značajan dio smatra da se pobačaj moralno ne može nikada opravdati, a u studenata, što se moglo i očekivati nakon prethodno iznijetih rezultata, taj je postotak znatno niži i kreće se u granicama postotka studenata koji redovito odlaze na mise. Studenti su u tom smislu popustljiviji i liberalniji.

Jedna od hipoteza koja bi pokušala odgovoriti na pitanje zašto se ljudi odlučuju i opravdavaju pobačaj, mogla bi biti neobaviještenost i nepoznavanje materije⁵⁰. No, pretpostaviti je da su studenti obaviješteniji od opće populacije građana o tome što je pobačaj, pa ipak su popustljiviji, iako u populaciji studenata nema značajno manje onih koji se barem nominalno smatraju katolicima (84,7%). To nas upućuje da uzroke ovakva mentaliteta u obje skupine treba tražiti i u nekim drugim sferama društvenog života, u općem stavu prema spolnosti, posebice s obzirom na dopustivost predbračnih spolnih odnosa, u poimanju ravnopravnosti spolova, socijalnih problema, pritisaka itd. To su područja koja bi trebalo istražiti ako se želimo ozbiljno suočiti s pitanjem pobačaja – na etičkoj razini stvar je jasnija, no na razini življenja svakodnevnog života očito trebamo tražiti prostora i načina da senzibiliziramo društvo za ovaj nama iznimno težak problem. Za to je potrebna trijeznost i spremnost na postupnost i strpljivost u promicanju vrednote života, jer »što je neka vrednota etički važnija i viša, to je ona također zahtjevnija i teže ju je ostvariti. Potrebno je dakle dulje vrijeme, veće zalaganje i veća tankoćutnost u procesu njezina prenošenja na razinu društvenog etosa...«⁵¹.

⁵⁰ Usp. S. BALOBAN, G. ČRPIĆ, *ondje*, str. 647.

⁵¹ S. KUŠAR, *Protiv defetizma i kritizerstva u hrvatskom društvu*, u S. BALOBAN (ur.) *Kršćanin u javnom životu*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i GK, Zagreb, 1999., str. 89.

Pitanje eutanazije

O eutanaziji se u nas ne raspravlja u tolikoj mjeri koliko na Zapadu. Razlozi su mnogi, i nećemo u njih ulaziti. No, kao što smo već rekli, što se o nekim temama u nas malo raspravlja, ne znači da one kao problem nisu, ili uskoro neće biti, prisutne u našem svakodnevnom životu.

Prije nego iznesemo rezultate koji se direktno tiču eutanazije, pokazat ćemo koliko su naši građani i studenti zadovoljni svojim zdravljem, jer problem eutanazije javlja se s problemima u zdravlju i sa zdravljem.

Tablica:

Koliko ste zadovoljni svojim zdravljem?

GRAĐANI			STUDENTI			razlike
pretežno nezadovoljan	nitko zadovoljan niti nezadovoljan	pretežno zadovoljan	pretežno nezadovoljan	nitko zadovoljan niti nezadovoljan	pretežno zadovoljan	
21,2	23,0	55,2	5,5	14,0	79,7	*

Studenti su naravno, budući da su mlađi, ujedno i zadovoljniji svojim zdravljem nego što su to prosječno građani. Taj rezultat je očekivan i razumljiv, posebice biva razumljiviji kada pogledamo koji su građani koji izjavljuju da su manje zadovoljni svojim zdravljem.

Uz pomoć korelacijske analize dobili smo da su svojim zdravljem zadovoljniji mlađi, obrazovaniji, rođeni u većim gradovima, oni koji imaju više prihoda po obitelji te, što je prilično zanimljivo, muškarci u usporedbi sa ženama. S obzirom na indikatore religioznosti, nije dobivena značajnija povezanost.

U studenata nema značajnih povezanosti ni s jednim od upotrijebljenih indikatora. Nakon što je naznačeno u kojoj su mjeri i koji ljudi zadovoljni svojim zdravljem, iznijet ćemo kako iste kategorije ispitanika moralno vrednuju eutanaziju.

Tablica:

Može li se eutanazija opravdati?

GRAĐANI			STUDENTI			razlike
pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	
50,3	26,2	19,0	28,9	31,7	37,3	*

Studenti su očito (kao i u drugim pitanjima iz ovoga seta) permissivniji u pogledu dopuštanja eutanazije. Eutanaziju su ujedno spremniji pozitivno moralno vrednovati manje religiozni ljudi, mlađi, obrazovaniji, rođeni u gradovima i s višim prihodima po obitelji.

Zanimljivo je da nije dobivena nikakva značajna korelacija između zadovoljstva zdravljem i vrednovanja eutanazije. To znači da je ljudi pozitivno ili negativno moralno vrednuju bez obzira na njihovo zadovoljstvo zdravljem. No uzimajući u obzir radni status, dobivamo da su eutanaziju najmanje spremni opravdati umirovljenici, dok se kontingent radno sposobnih češće odlučuje za neutralno stajalište o tom pitanju,⁵² što na svoj način tumači često navođenu činjenicu da se u prilog eutanazije izjašnjavaju mlađi, a ne stariji i oni koji su u sjeni umiranja i smrti.

⁵² Ovdje treba uzeti u obzir da su stariji ljudi ujedno i religiozniji, pa je to sigurno faktor koji utječe na ovakvu distribuciju rezultata.

Tablica:

radni status	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava
radi	49,2	29,9	20,9
ne radi	47,4	33,0	19,6
domaćica	58,1	22,1	19,8
učenik/student	40,4	38,6	21,1
umirovljenik	64,7	18,9	16,4

Ovdje smo pokazali što misle naši građani i studenti o samoj eutanaziji. U kontekstu našega razmatranja vrijedno je znati što oni misle o tome ima li Katolička Crkva pravo o njoj govoriti.

GRAĐANI		STUDENTI	
ne	da	ne	da
35,8	62,0	34,9	62,5

Vidimo da se naši studenti i građani ne razilaze bitno s obzirom na ovo pitanje, oko 60% njih smatra da Katolička Crkva ima pravo određivati se o pitanju eutanazije.

S vremenom će se vidjeti je li to zbog toga što je tema malo raspravljana u nas ili je to uistinu tema o kojoj se očekuje očitovanje Crkve.

Život kao vrednota

Teško je reći koja je vrednota u čovjekovu životu »temeljnija«: sloboda, ljubav, istina, pravednost... No, svakako se može ustvrditi da je život temeljna vrednota i podloga za sve ostale, uzimajući pojam »život« u njegovu sveobuhvatnom značenju, ne samo biologijskom nego i duhovnom. Ta je vrednota u suvremenom svijetu ugrožena na više načina⁵³.

⁵³ Na to upozorava vrlo jasno papa IVAN PAVAO II. u enciklici posvećenoj upravo vrednoti života: *Evangelium vitae/Evangelje života*. KS, Dokumenti 103, Zagreb, 1995.

U ovom je poglavlju riječ o vrednosti života. Život, prema kršćanskom učenju, treba svakako štiti i promicati, no život prema istom učenju treba znati i založiti, položiti⁵⁴. U tom kontekstu smisleno je pitati koliko su naši građani spremni moralno opravdati ili osuditi samoubojstvo kao hotimičan prekid vlastitog života, te koliko su spremni moralno opravdati upravo spremnost da se vlastiti život založi za druge.

Tablica:

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	
učiniti samoubojstvo	83,0	10,5	5,8	68,5	17,0	13,6	*
poginuti pomažući drugima	18,8	31,9	48,8	11,2	24,6	63,8	*

U ovom slučaju imamo vrlo zanimljivu distribuciju rezultata s obzirom na dvije promatrane populacije. Hrvatski su studenti spremniji moralno opravdati samoubojstvo, vjerojatno kao pravo na izbor, na slobodu izbora koja se jako naglašava u suvremenom, postmodernom svijetu, no s druge strane ti su studenti ujedno i spremniji založiti svoj život za nešto što smatraju vrijednim. To nam je vrlo vrijedan rezultat koji upućuje da se u studenata (možda) razvija jedan novi osjećaj časti utemeljen upravo na osobnosti i dobrim relacijama. Studenti pokazuju određenu velikodušnost, karakterističnu za mlade, ali ujedno potpadaju više pod utjecaj vladajućih ideologija. Možda iz ove perspektive možemo razumjeti zašto su studenti tako skeptični prema institucijskom sustavu, a polazu mnogo više pažnje na korektne međuljudske odnose (teže opraštaju izdaje, spremniji su založiti se).

⁵⁴ »Veće ljubavi nitko nema od ove: da tko život svoj položi za svoje prijatelje.« (Iv 15, 13).
 »Zaista, zaista, kažem vam: ako pšenično zrno, pavši na zemlju, ne umre, ostaje samo; ako li umre, donosi obilat rod. Tko ljubi svoj život, izgubit će ga. A tko mrzi svoj život na ovome svijetu, sačuvat će ga za život vječni.« (Iv 12, 24-25).

Ekologija

O mogućnosti ekološke katastrofe, dovođenja u pitanje opstanka naše civilizacije i opstanka samoga čovjeka na ovoj našoj »Jedinoj zemlji« danas je postalo dijelom opće svijesti ljudi. Prekomjerna potrošnja prirodnih bogatstava, narušavanje prirodnih uvjeta života, nestajanje brojnih biljnih i životinjskih vrsta te opće onečišćenje prirodnog okoliša (pretjerana upotreba umjetnih gnojiva, nuklearni i drugi otpad itd.) urodili su opasnim narušavanjem ravnoteže između čovjeka i prirode, a neki se pribojavaju da bi ono moglo biti pojačano suvremenim razvitkom biotehnologije, ne bude li na vrijeme etički odgovorno usmjeren.

Inače, treba priznati da su ljudi relativno kasno shvatili da se prema prirodi ne mogu odnositi baš kako ih je volja, već da bi s prirodom trebali razborito postupati, baš kako nas na to upućuje svetopisamski tekst iz knjige Postanka, koji nalaže čovjeku da sa stvorenjima postupa odgovorno. Njegovo raspolaganje (»gospodarenje«) nije proizvoljno djelovanje, on se treba odnositi prema prirodi kao prema vrtu koji treba »obrađivati i čuvati« (Post 2, 15). Ovo »čuvati«, nekako je promaklo brojnim našim precima, a ni nama samima nije, po svemu sudeći, još uvijek dovoljno jasno u svijesti.

No tijekom povijesti bilo je pokušaja da se ukaže na važnost očuvanja prirode. Kršćanske vjerske istine o Bogu stvoritelju i o obnovi svega stvorenoga u Isusu Kristu, veličanstvena su podloga za odnos čovjeka prema ostalima stvorenjima, ali razvitak industrijske civilizacije toliko je zahvatio ljude da su mnogi počeli jednostrano promatrati čovjeka kao neograničenog stvaraoca (*Homo faber*) koji može proizvoljno manipulirati prirodom. Zaboravilo se da su i ostala stvorenja djelo Božje i da je čovjek s njima u uzajamnoj vezi. Divna »Pjesma stvorova« sv. Franje Asiškoga ostala je bez odjeka sve do novijih vremena, kad je sv. Franjo proglašen zaštitnikom prirode i ekološkog pokreta. Često se zna navoditi i poznati primjer indijanskog poglavice Seattlea, koji bijelcima poručuje da se moraju brinuti o prirodi, o travama u preriji i o svim živim bićima, jer bi bez njih nestao i sam čovjek⁵⁵. Nažalost, većeg odjeka nije bilo. Bilo je »vitalistički« usmjerenih mislilaca (u 19. st. A. Schopenhauer, F. Nietzsche, u 20. A. Schweitzer i dr.), ali većinom u naturalističkom ili panteističkom duhu, bez izravnih, možda i organiziranih, utjecaja na razvitak industrijske civilizacije. Tek šezdesetih i početkom sedamdesetih godina naglo je probila svijest o težini sadašnje situacije u svijetu: god. 1972. Ujedinjeni narodi organiziraju prvu svjetsku konferenciju (Stockholm 1972.), Aurelio Peccei daje inicijativu za osnivanje

⁵⁵ »Što se god dogodi sa životinjama, dogodit će se kratko potom i s čovjekom«. Usp. tekst govora u: B. VULETA, *Taj divni Božji svijet*. Vjernik i ekologija, Frankfurt-Zagreb, 1991., str. 33–34. Usp. također antologijske tekstove: B. VULETA, R. ANIĆ, *Na putu mira*, Split, 1999.

»Rimskog kluba«, koji 1972. izdaje svoj prvi izvještaj »Granice rasta«,⁵⁶ god. 1973. imamo naftnu krizu koja očituje ranjivost industrijske civilizacije i opasnost ideologije o sve većem tehnološkom razvitku. Uslijedit će brojne inicijative i pokreti, privatni, narodni i međunarodni radi zaštite okoliša. Ujedinjeni narodi promoviraju ideju o »održivom gospodarstvu«,⁵⁷ a u povodu dvadesete obljetnice prvoga skupa o razvitku i okolišu bit će 1992. u Rio de Janeiru organizirana druga konferencija koja je udarila temelje za rad na očuvanju prirode sada i u stoljeću koje nadolazi (Agenda 21).⁵⁸ To su pitanja kojima se поближе bave razne grane ekologije odnosno znanosti koje s različitih aspekata propituju ekološku problematiku. Gledajući je s našega vidika, možemo reći da se i u nas ovoj problematici prilazi s više strana, posebice u kontekstu socijalne ekologije⁵⁹ te etike i teologije.⁶⁰

⁵⁶ D. H. MEADOWS, D. L. MEADOWS, J. RANDERS, W. W. BEHNRENS III, *Granice rasta*. Izvještaj istraživačke skupine Massachusetts Institute of Technology za nacrt Rimskog kluba o dilemama čovječanstva, Stvarnost, Zagreb, 1974. Uslijedio je drugi izvještaj 1974. god. (M. MESAROVIĆ; E. PESTEL, *Čovječanstvo na raskršću*. Drugi izvještaj Rimskoga kluba, Stvarnost, Zagreb, 1976.), a onda toliki drugi. Usp. također: R. SUPEK, *Ova jedina zemlja*. Idemo li u katastrofu i Treća revolucija?, Naprijed 1973. (2. izd. SNL, 1978).

⁵⁷ God. 1983 OUN osnovala je »Svjetsko povjerenstvo za okoliš i razvitak« (pod predsjedanjem norveške političarke G. H. Brundtland), koje je 1987. izdalo svoje izvješće »Naša zajednička budućnost« (Our Common Future). U radu Povjerenstva sudjelovao je, s jugoslavenske strane, i Slovenac J. Stanovnik, ondašnji funkcionar OUN-a. Središnji je pojam »održiva razvitka« (»sustainable development«). Načelo »održivosti« dobit će najveće priznanje na Drugoj svjetskoj konferenciji OUN-a o »okolišu i razvitku« u Rio de Janeiru 1992. godine.

⁵⁸ SKUP O ZEMLJI, *PROGRAM ZA PROMJENU*. Popularno izdanje Agende 21 i drugih sporazuma iz Rija, napisao Michael Keating, izd. Ministarstvo graditeljstva i zaštite okoliša RH, Sektor zaštite okoliša u suradnji sa Centre for Our Common Future, Zagreb, 1993. Također: REPUBLIKA HRVATSKA, *Izješće o provedbi Agende 21*. Pregled postignuća od UN Konferencije o okolišu i razvoju RIO 1992., *Sažetak*, izd. Državna uprava za zaštitu okoliša, Zagreb, ožujak 1997. O popularizaciji ideje o potrebi zaštitite okoliša vodi skrb »Pokret prijatelja prirode – Lijepa naša«. Usp. također: M. VALKOVIĆ, *Promjena kursa? Uz konferenciju Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju*, Rio de Janeiro, 3.–14. lipnja 1992., *GK* br. 25, 21. lipnja 1992., str. 5; br. 26, 28. lipnja 1992., str. 5; br. 27, 8. srpnja 1992., str. 5.

⁵⁹ U nas se pitanjem ekologije osobito bavi odjel sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: časopis »Socijalna ekologija«. Usp. M. VALKOVIĆ, *Bioetika u Hrvatskoj: kratko izvješće*, u *Socijalna ekologija*, 6, 1997., br. 3, str. 309–314; isti tekst u knjizi: *Bioetika. Etički izazovi znanosti i društva*, prir. Ivan Cifrić, Razvoj i okoliš – Biblioteka časopisa »Socijalna ekologija«, knjiga 8., Zagreb, 1998., 387–393.

⁶⁰ IVAN PAVAO II., *Mir s Bogom Stvoriteljem – mir s cjelokupnim stvorenjem* (Poruka za svjetski dan mira 1990). Usp. M. BIŠKUP, *Ekološki problemi u dokumentima crkvenog učiteljstva*, u V. POZAIĆ (ur.), *Ekologija*. Znanstveno-etičko-teološki upiti i obzori, FTI, Zagreb, 1991., str. 127–146 i 149–160.

Naša anketa nije izravno pitala o ekologiji u sebi, no budući da ta pitanja čine važno područje morala danas, postavili smo nekoliko pitanja koja su vezana uz ovu problematiku, a koja nam mogu pomoći da se osvrnemo na problem ekologije upravo pod moralnim vidikom.

Ima li Crkva pravo govoriti o ekologiji i razvoju⁶¹?

Danas se u svijetu, kao što smo to već rekli, jako mnogo raspravlja o ekološkim pitanjima i implikacijama pojedinih zahvata u prirodu. I s crkvene strane imamo brojne intervente o očuvanju prirode. Posebice je u tom pogledu važan ekumenski susret europskih Crkava u Baselu 1989. godine (nastavak u Grazu 1997.), koji je na poticaj poznatog fizičara C. F. von Weizsäckera raspravljao o gorućim temama današnjeg svijeta: pravda, mir i očuvanje prirode.⁶² U nas je ta rasprava malo u sjeni drugih, za naše pučanstvo urgentnijih tema: socijalnih, političkih, poratnih problema... No ipak, i o ekologiji se raspravlja, barem u stručnim krugovima⁶³. Ali ta je rasprava ipak ograničena na stručne krugove. U javnosti se ona javlja kao aktualna ukoliko se može povezati uz kakav politički koncept ili barem se uklopiti u širi društveni kontekst. Ipak, tema ekologije je jedna od najplauzibilnijih tema koje stoje na raspolaganju Crkvi i to u obje ispitivane populacije.

Smatrate li da Katolička Crkva ima pravo govoriti o:

STVARNOSTI	građani		studenti	
	ne	da	ne	da
ekologiji i razvoju	17,2	82,2	23,6	75,3

Vidimo da 82,2% naših građana i 75,3% studenata smatra da se Crkva ima pravo određivati spram ekoloških pitanja. Veliko je pitanje je li stoga što naši građani zaista misle da bi se Crkva o tim temama trebala i mogla izjašnjavati kao o temama iz njene kompetencije ili naprosto zato što to nisu aktualne teme u nas,

⁶¹ O toj temi održao je G. Črpić na simpoziju »Odgovornost za život« u Baškoj Vodi u jesen 1999. referat pod naslovom »Otvorenost društva za izričaje Katoličke Crkve o ekološkoj problematici« (Zbornik simpozija u tisku).

⁶² C. F. von WEIZSÄCKER, *Die Zeit drängt. Eine Weltversammlung der Christen für Gerechtigkeit, Frieden und die Bewahrung der Schöpfung*, Carl Hanser Verlag, 7. Aufl., München-Wien, 1988.

⁶³ »Franjevački institut za kulturu mira« u Splitu organizirao je već nekoliko znanstvenih simpozija o miru i pomirenju među ljudima ali i o miru s prirodom u ekološkoj perspektivi, a razvija i vrijednu pedagojsku i publicističku aktivnost.

pa se Crkvi otvara prostor za javno djelovanje u području na kojem načelno nastupa »dobro«, ali dovoljno apstraktno da se nikoga ne tiče. Na ovo pitanje ne možemo odgovoriti na osnovi našega istraživanja, no svakako ostaje činjenica da je u toj domeni Crkvi otvoren veoma širok prostor javnog djelovanja i izricanja moralnih sudova o ekološkim pitanjima i problemima.

Izjašnjavanje Crkve o ekološkim pitanjima s obzirom na dob:⁶⁴

	iznad 59	49-58	39-48	29-38	do 28
ne	12,3	11,0	20,7	19,3	24,0
da	87,7	89,0	79,3	80,7	76,0

U razmatranje smo uzeli nekoliko pokazatelja; *spol, dob, obrazovanje, dohodak i odlazak na mise*. Jedino nam se dob pokazala značajnom: mlađi, posebice mlađi od 28 godina, manje su spremni pružiti prostor Crkvi da se javno izjašnjava o pitanjima ekologije i razvoja. Taj je rezultat u skladu s rezultatom dobivenim na studentskoj populaciji.

Odnos prema okolišu

Može li se opravdati bacanje smeća?

TVRDNJA	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	
bacati smeće gdje nije predviđeno	79,5	12,6	7,7	59,4	23,2	16,9	*

⁶⁴ U obzir je uzeta samo populacija građana, jer nju možemo distingvirati s obzirom na dob.

Cjelokupnu ekološku problematiku ne možemo, naravno, svesti na banalno bacanje smeća, čuvanje nasada... To su svakako kulturne norme ponašanja, civilizacijski standardi koje je vrijedno poštivati, ali ekološka problematika zahvaća daleko šire područje. Većina naših građana i studenata ne odobrava divlje odlaganje smeća, iako valja uočiti da postoji značajna razlika između dviju promatranih populacija. Studenti su spremniji odobriti neodgovorno ponašanje. Ako pogledamo kako nam ovaj rezultat varira s obzirom na dob, dobivamo da su mlađi opet popustljiviji, i dolaze gotovo na razinu studenata.

bacati smeće gdje nije predviđeno	iznad 59	49-58	39-48	29-38	do 28
pretežno ne odobrava	88,3	87,1	73,2	79,1	68,9
niti opravdava niti ne opravdava	8,2	6,8	18,6	11,8	17,9
pretežno odobrava	3,5	6,1	8,2	8,3	13,3

Razlika je dobivena i s obzirom na odlaske na misu u općoj populaciji te oni koji češće odlaze na mise manje su skloni opravdati takav odnos prema okolišu.

bacati smeće gdje nije predviđeno	učestalost odlazanja na mise			
	nikada	ponekad	mjesечно	tjedno i češće
pretežno ne odobrava	74,5	77,2	79,4	84,8
niti opravdava niti ne opravdava	12,3	12,6	15,5	11,4
pretežno odobrava	13,2	10,1	5,2	3,8

Zanimljivo je naznačiti da odlazanje na mise pozitivno djeluje na odnos građana prema odlaganju smeća. Oni koji češće odlaze na mise manje su spremni opravdati ovaj vid zagađenja okoliša.

Povjerenje u ekološki pokret

Možete li nam reći koliko povjerenja imate u ekološke pokrete?

	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	nema povjerenja	ima povjerenja	rang	nema povjerenja	ima povjerenja	rang	
Ekološki pokret	28,1	71,1	6	23,3	74,7	2	

U obje promatrane populacije povjerenje u ekološke pokrete je relativno visoko⁶⁵. To otvara perspektive Crkvi, kojoj je općenito u društvu upravo u sferi ekologije otvoreno najveće polje djelovanja, da se aktivnije poveže s ekološkim pokretima, pa i da potiče vjernike laike da se jače zauzmu za očuvanje prirode, kao pojedinci ali i udruženo, kao pokret laika koji bi se intenzivnije bavili pitanjima i problemima ekologije, zaštite i očuvanja prirode i okoliša.

Crkveni mediji i ekološka problematika

Prema Vašem mišljenju, koliko objektivno katolički mediji izvješćuju o ekološkim pitanjima?

O ekološkim pitanjima	potpuno neobjektivno	neobjektivno	djelomično objektivno i neobjektivno	objektivno	potpuno objektivno	rang
studenti	5,4	5,7	38,6	36,9	8,3	1
građani	1,8	6,0	41,2	37,2	8,7	1

⁶⁵ Promatrano na ljestvici od 22 institucije i pokreta u društvu.

Od navedenih osam tema o kojima su se naši građani mogli izjasniti s obzirom na objektivnost izvještavanja katoličkih medija (*o događajima u Crkvi, ekonomskoj situaciji, politici Vlade, prosvjedima i demonstracijama, štrajkovima, drugim vjerskim zajednicama, ekološkim pitanjima i politički osjetljivim temama*), u obje populacije ispitanici smatraju da katolički mediji najobjektivnije izvještavaju o ekološkim pitanjima.

Tu se opet javlja dilema smatraju li to oni zato što je to relativno neaktualna tema u nas te drže da se o njoj može govoriti bez prethodne cenzure, autocenzure i drugih obzira. To ostaje otvoreno pitanje.

No svakako se može reći da u populaciji postoji pozitivno raspoloženje za izjašnjavanje Crkve o pitanjima ekologije i razvitka. Crkva se prihvaća kao moralni autoritet i korektiv, pa bi bilo vrijedno razmisliti o poticanju inicijativa za organiziranje laičkih pokreta koji bi se intenzivnije bavili ekološkim pitanjima, kao što smo to već rekli.

VI. Nacionalizam, rat, mir i pomirenje

Ne ulazeći ovdje u strogo teorijske rasprave o definiciji naroda, nacije, nacionalizma i pariotizma, navodimo, uz nekoliko povijesnih napomena i više pragmatički, pojmove koje ovdje upotrebljavamo. Da postoje »narodi« (i plemena) kao zajedništvo na temelju podrijetla, krvi, jezika, kulture i običaja, poznato je od pamtivijeka. Nije bio nikakav problem da političku zajednicu, gotovo redovito s knezovima, kraljevima i carevima na čelu, tvore brojni narodi. Više »naroda« u jednoj političkoj zajednici bilo je znakom moći i bogatstva. Ugarski kralj sv. Stjepan reći će da je siromašno ono »kraljevstvo« (regnum) koje čini samo jedan »narod«. Jedinstvo vrhovne crkvene vlasti, uglavljeno u papama (sacerdotium) i, paralelno s njom (iako ne bez napetosti i presezanja), svjetovne vlasti careva (imperium) bio je ideal u europskom srednjem vijeku. Razvitak na Istoku Europe bit će različit od onoga na Zapadu. Bizantinska »simfonija« između crkvene i političke vlasti, praktično podređenost Crkve državnoj vlasti i auekafalnost pojedinih pravoslavnih crkava po narodnom principu, bit će vrlo povoljno tlo za razvitak nacionalizma u novije doba (mitovi o Svetoj Rusiji, svetosavski mit u Srbiji itd.). U zapadnoj i srednjoj Europi razvitak bit će drukčiji. Politički neodlučna borba između careva i papa u srednjem vijeku omogućit će da ojača treći čimbenik, građanstvo, koje će nakon podjele kršćanskog Zapada na katolički i protestantski dio te slabljenja i papinske i carske vlasti, sve više jačati oslanjajući se baš na »narod« u svojoj zemlji i nastojeći da on bude i politički »suveren«. Nije bez značenja da je Francuska zemlja koja se je uporno opirala i papinskoj i carskoj vlasti i da je tamo nastao pojam »suverenosti« političke vlasti. Ma koliko Jean Bodin (1530.–1596.) nastojao isticati snošljivost u ondašnjim međukonfesionalnim sukobima, njegovo isticanje »suverenosti« potencirat će značenje »građan-

skih« elemenata u državi.⁶⁶ Imaju pravo oni koji drže Francusku prvom velikom »nacionalnom« državom u Europi. Propast »starog režima«, prosvjetiteljstvo, francuska revolucija, romantizam, socijalna raslojavanja u 19. stoljeću pridonijet će jačanju građanskog sloja koji će baš nastojati da od »naroda« (s oznakama zajedničkog povijesnog podrijetla, povijesti, običaja itd.) stvori i suvereni politički subjekt, »naciju«. Veliku su ulogu u tome imali intelektualci i pjesnici (tisak, novine itd.). Oslobodilačko oduševljenje zahvaća velik dio Europe, osobito one pod vlašću drugih naroda (u Italiji Mazzini, borbe za oslobođenje u Srbiji i Grčkoj, pobune u Poljskoj, buđenje nacionalne svijesti u Češkoj i Slovačkoj, »ilirski« pokret u Hrvatskoj itd.). Pritom se profiliraju dva tipa određenja »nacije«: na jednoj strani »njemački« tip s Herderom na čelu, gdje je »ethnium« (povijest, jezik...) koji daje glavni pečat političkoj zajednici kao nacionalnoj državi. Francuska, centralizirana s nekoliko dosta jakih etničkih manjina (Korzikanci, Baskijci, a posebice stanovništvo u pokrajinama Alsace i Lorraine uz njemačku granicu, naći će svoje rješenje u Renanovoj definiciji da je »nacija plebiscit svakoga dana«, tj. u političkom smislu. To je gledanje politički odgovaralo Francuskoj kako bi opravdala svoje zahjeve za dvjema velikim zapadno-rajskim pokrajinama koje su, kulturno gledano, više bile u vezi s Njemačkom.⁶⁷ No i jedno i drugo gledanje na narod-naciju s obzirom na političku zajednicu (pojmovi nisu uvijek diferencirani te valja paziti na smisao i kontekst u konkretnom slučaju)⁶⁸ urodilo je zaoštavanjem na-

⁶⁶ Publicist i pravnik Jean BODIN, *De la république*, 1576. Bodina drže »ocem« teorije o suverenosti država. Usp. oštru kritiku Bodina i danas već napuštene teorije o suverenosti država: J. MARITAIN, *Man and the State*, Chicago, 1951., ch. II, str. 28 sl.

⁶⁷ »Znamo da su se te dvije teorije – etnička i izborna – sukobile u Europi nakon rata 1870. i to oko pokrajina Alsace-Lorraine. Veliki njemački povjesničari Strauss i Mommsen izjavili su tada da bi bilo legitimno, s obzirom da su te dvije pokrajine germanske po jeziku, po tradiciji i po kulturi, da se one vrate u naručje Carstva, te da pobjedničkoj Njemačkoj ne pripadaju samo činjenično, već i pravno. Na to su njihovi francuski homolozi Renan i Fustel de Coulanges odgovorili da se ne može prijeći preko stavova zainteresiranih i da je 'volja za zajedničkim životom', izričiti izbor pojedinaca, ili ukratko, da je svijest o pripadnosti jednoj naciji presudna u samoj njezinoj definiciji. Nisu oni nijekali da je nacija zajednica po kulturi i po sudbini: 'Čovjek se, gospodo, ne improvizira', izjavio je Renan u svome glasovitome predavanju. Ali ono što su apsolutno osporavali jest korištenje argumenta o posjedovanju iste kulture kako bi se narodima uskratilo pravo na izbor sudbine« (A. FINKELKRAUT, *Kako se može biti Hrvat?*, Ceres, Zagreb, 1992., str. 121).

⁶⁸ Sjedinjene Američke države, unatoč različitom etničkom podrijetlu svojih građana, smatraju se jednom »nacijom«. Isto i Švicarci se ponose svojom švicarskom nacionalnošću, iako se sastoje od tri velike etničke skupine. Međutim, Austro-Ugarska nikada se nije smatrala jednom »nacijom« nego je bila višenacionalna država te je vodila računa o raznim »nacionalnostima« (Nationalitäten). Svima je poznato da je Titova Jugoslavija bila višenacionalna država, iako je u kasnijoj fazi bilo (neslužbenih) pokušaja da se forsira jugoslavenstvo kao narodnost i Jugoslavija kao jedna nacija. Usto, kao određeni kuriozitet, rodila se i nova nacija: Muslimani.

rodnih i nacionalnih svojstava i interesa te se razvio moderni nacionalizam, koji je svojim militarizmom i ratovima prouzročio golema zla, najprije u Europi, a onda i u svijetu. Druga polovica 19. stoljeća i 1. polovica 20. predstavljaju vrhunac nacionalističkih napetosti i sukoba.⁶⁹

Hrvatski narod nakon gubitka narodnih vladara nije imao svoje države, ali je nosio ideju državnosti tijekom stoljeća, unatoč potlačenosti i razočaranjima. Narodna ideja vrlo snažno se razvija u 19. stoljeću, najprije u kulturnom a onda i u političkom pogledu, iako s dosta vrludanja. Danas bismo vjerojatno mogli reći da Hrvati kao nacija spajaju i etničku i izbornu varijantu definiranja nacije. Težnja i borba za političkom samostalnošću upletena je stjecajem povijesnih okolnosti dvadesetog stoljeća u agresivne i nasilne političke metode i oblike (Drugi svjetski rat, rat protiv neovisne Hrvatske nakon raspada SFRJ), tako da se o Hrvatskoj dosta općenito i često govori u kontekstu (pretjeranog) nacionalizma, ne praveći razlike između opravdane ljubavi prema domovini i nehumanog nacionalizma. No i kad možemo govoriti o hrvatskom nacionalizmu, ne valja smetnuti s uma da je on uglavnom emancipatorske naravi: dugo gušeni krik za političkom slobodom i neovisnošću.

Možda je to najbolje izrečeno na Izvanrednoj sinodi za novu evangelizaciju Europe u Rimu u jesen 1991., kad je bila također riječ o europskom identitetu i o europskim nacijama. Kako je baš u to vrijeme bilo rušenje Vukovara i granatiranja Dubrovnika, spomenuta je poimence i Hrvatska, što nije uobičajeno u dokumentima takve vrste.

»Dok napreduje put prema europskom ujedinjenju, sada se ponovno na akutan način nameće u mnogim dijelovima Europe pitanje odnosa između nacija. One predstavljaju vitalna kulturna ostvarenja koja izražavaju bogatstvo Europe. Zato nacionalne razlike ne smiju nestati, nego ih valja održavati i gajiti kao temelj europske solidarnosti koji se razvio u povijesti. Ipak, nakon pada marksističkog režima, koji je bio povezan s nasilnom jednoličnošću narodâ i gušenjem malih nacija, nerijetko se rađa opasnost da se narodi istočne i zapadne Europe vrate nacionalističkom mentalitetu. U stvari, sam nacionalni identitet ostvaruje se samo otvaranjem prema drugim narodima i solidarnošću s njima. Sukobi se moraju rješavati pregovorima i dogovaranjem, a ne upotrebom nasilja u bilo kojem obliku u nakani da se podvrgnu drugi: nasilja koje i za vrijeme sinode, kako su posvjedočili biskupi Hrvat-

⁶⁹ E. J. HOBSBAWM, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb, 1990. (4. Transformacija nacionalizma, 1870.–1918., str. 11–141; 5. Vrhunac nacionalizma, 1918.–1950., str. 143–175). Usp. B. ANDERSON, *Nacija: zamišljena zajednica*. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma, Školska knjiga, Zagreb, 1990.; H. PLESSNER, *Zakašnjela nacija*. O političkoj zavodljivosti građanskog duha, Naprijed, Zagreb, 1997.

ske, još uvijek razara njihovu domovinu. Ne smiju se zaboraviti prava manjina, nego valja čuvati i promicati tradicije svakog naroda. Katolička Crkva – koja priznaje i prihvaća pozitivnu vrijednost nacionalnog identiteta – kao zajednica sastavljena je od mnogih naroda, ali ona u isti mah nadilazi sve partikularizme. Blisko zajedništvo sa sveopćom Crkvom – s Petrom i pod Petrom – često je očuvalo na izvanredan način pojedinačne Crkve da ih ne progutaju razni nacionalni politički sustavi. I u današnjim prilikama taj princip katoliciteta mora sačuvati svu svoju djelotvornost.⁷⁰

U tom tekstu nalazimo na vrlo odmjeren način izraženu vrijednost i opasnosti nacionalnog elementa. Iako sam Ivan Pavao II. pozitivno cijeni narodne/nacionalne elemente, on se nije ustručavao ožigosati radikalni nacionalizam kao novo poganstvo.

Sve u svemu, pojam nacije vrlo je složen i nimalo jednostavan, kao i reperkusije koje proizlaze iz same stvarnosti koju narod/nacija nosi u svojoj zbilji u suodnosu s drugim nacijama. Upravo pitanje suodnosa nacija, ne samo na ovim našim prostorima, ali posebice baš i na njima, danas je jedno od temeljnih političkih, kulturnih i moralnih pitanja na koja treba dati zadovoljavajuće odgovore. Pitanja su to koja svojom ozbiljnošću uvelike nadmašuju – što treba naglasiti – vrijedne teorijske rasprave koje se vode o toj temi. Jer o različitim odgovorima ne ovisi samo plauzibilnost neke teorije, već često puta uvjeti života, mogućnost boravka na određenom području, a nažalost i sam život konkretnih ljudi.

U ovom radu, motreći danost vjere i morala u Hrvatskoj, naravno nismo mogli zaobići pitanja s obzirom na naciju, nacionalizam, kao i odnos prema ratu i neprijateljima, a onda na temelju toga o mogućnostima za izgradnju mira. Kršćani vjeruju da mir dolazi s Neba, ali ne i da »pada« s neba. Bog ga nudi kao mogućnost realizacije života, a to nije nešto statično i nešto što se događa bez čovjekova truda i mara. Ako je neka vrednota velika, a mir to uistinu jest, onda se ona ne stječe bez velikoga čovjekova truda i mara.⁷¹ U našem smo upitniku postavili nekoliko pitanja kojima smo pod raznim kutovima pokušali osvijetliti tu problematiku.

⁷⁰ Završni dokument: Biskupska sinoda – Posebni skup za Europu, *Da bismo bili svjedoci Krista koji nas je oslobodio. Izjava iz Vatikana 1991*, KS, Dokumenti 97, Zagreb 1992., str. 39. Kako je pitanje nacionalizma bolno u procesu ujedinjenja Europe, to je veoma važno kako je na Sinodi uočen taj problem i s obzirom na Hrvatsku. Sinoda je održana od 28. XI. do 14. XII. 1991. Usp. M. VALKOVIĆ, Europa, kršćanstvo i Crkva, *BS* 65 (1995), br. 3–4, str. 413–414.

⁷¹ Za što se zalaže jak mirotvorni pokret danas, a utemeljenu metodu postizanja međunarodnog mira u današnjim prilikama nastoji pružiti nova disciplina »istraživanje mira«, koju promiču brojni znanstvenici i znanstveni instituti. Snažnu podršku tim naporima daje i Crkva: Drugi vatikanski sabor, proglašenje 1. siječnja svake godine »danom mira«, brojne izjave i dokumenti pape, biskupa, biskupskih konferencija i njihovih foruma (povjerenstva »Pravda i mir«) itd..

Katolička Crkva i govor o diskriminaciji

Jedno od obilježja nacionalizma, kao devijacije nacionalnog identiteta, jest sklonost diskriminaciji pripadnika drugih nacija i etničkih skupina. Crkva se, posebice u posljednje vrijeme, jasno suprotstavlja tim pojavama i želi istaknuti jasno razlikovanje zdravog rodoljublja (patriotizma) i štetnog nacionalizma.

Nas je zanimalo što naši građani drže o pitanju je li prikladno i koliko da se Crkva javno izjašnjava o rasnoj i etničkoj diskriminaciji.

Tablica:

TVRDNJE	GRAĐANI		STUDENTI	
	ne	da	ne	da
razoružanju	33,6	65,9	30,5	68,5
rasnoj i etničkoj diskriminaciji	22,6	76,4	15,5	83,7

Prema dobivenim rezultatima vidimo da u obje ispitivane populacije postoji pozitivno raspoloženje prema mogućem javnom određivanju Crkve o ovim pitanjima. Štoviše, studenti smatraju da Katolička Crkva ima pravo ponajviše govoriti upravo o rasnoj i etničkoj diskriminaciji. Znači da u tom pogledu Crkva ima šansu biti svojevrsni katalizator procesa pomirenja i smanjenja napetosti na ovim prostorima⁷².

Posebice to očekuju studenti, što treba posebno uzeti u obzir, jer Crkvi je stalo ući u dijalog i u suradnju upravo s mladima⁷³, pa je to jedna od točaka dodira i mogućih susretišta, što može biti polazištem za širu suradnju i na drugim područjima.

Vjera i nacija

O toj temi napisano je u novije vrijeme više vrijednih studija, knjiga i članaka. U našem upitniku, na nekoliko mjesta, direktno smo pokušali otkriti poveza-

⁷² Usp. J. GRUBIŠIĆ, S. ZRINŠČAK (ur.) *Religija i integracija*, Institut društvenih znanosti, Ivo Pilar, Biblioteka Zbornici, broj 5, Zagreb, 1999.; N. DUGANDŽIJA, *Religija i nacija*. Uvodna istraživanja, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983.

⁷³ O tome svjedoči i 2. posebna sinoda biskupa za Europu, održana u Rimu od 11. do 23. listopada 1999.

nost tih dviju stvarnosti. Umjesno je bilo pretpostaviti da dio naših građana svoju vjersku pripadnost veže uz kulturni i nacionalni identitet⁷⁴.

Zbog toga smo postavili pitanje o razlogu prihvaćanja religije kojoj ispitanici pripadaju. Jedna od mogućnosti odgovora bila je »jer se tako razlikujem od drugih (protestanata, pravoslavaca, muslimana)«.

Tablica:

Svoju religiju prihvaćate:

	građani	studenti
iz osobnog uvjerenja i aktivno	22,6	17,3
iz osobnog uvjerenja, ali ne uvijek aktivno	27,8	39,2
iz tradicije, odgoja	40,4	18,7
jer se tako razlikujem od drugih (protestanata, pravoslavaca, muslimana...)	1,0	0,6
religiju shvaćam drugačije	4,1	17,5
ne vjerujem	3,4	6,7

Moglo se očekivati, posebice imajući u vidu neke teze o vjerskom ratu na ovim područjima i o tzv. »katoličkoj« Hrvatskoj (većinom u negativnom kontekstu), da će se značajno veći broj naših građana i studenata opredijeliti za tu soluciju, no njima bitni razlozi pripadnosti religiji očito ne leže, barem ne u Hrvatskoj, u razlikovanju s obzirom na pripadnike drugih religijskih zajednica, već u prvom redu u samoj religiji u sebi te u kulturnoj i nacionalnoj komponenti svoje vjerske tradicije.

Značenje vjere očituje se i u stavu vjernika prema pripadnosti »istoj vjeri« kao relevantnoj vrednoti za uspješan brak u Hrvatskoj⁷⁵.

⁷⁴ O tome je već bila riječ u radovima objavljenim na osnovi naših istraživanja. Jedan dio vjernika evidentno ne poznaje i ne mari za katoličko, vjersko, a time i moralno učenje, a ipak se smatraju katolicima. Neki od njih sebe ne smatraju vjernicima, a neki se čak smatraju i ateistima. O vjerskoj, nacionalnoj i civilizacijskoj pozadini usp. T. J. ŠAGI-BUNIĆ, *Katolička Crkva i hrvatski narod*, KS, 1983.; J. KOCIJANIĆ, *Pape i hrvatski narod*. Izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Prir. A. Baković, Zagreb, 1998.; *Hrvatska/ Sveta Stolica. Odnosi kroz stoljeća*. Prir. T. Mrkonjić, Most (dvojezično izdanje), Zagreb, 1999.

⁷⁵ Na ljestvici od 14 ponuđenih vrednota za stanovništvo RH vjera se nalazi na 9. mjestu. Važnost vjere ističu religiozniji, politički desnije orijentirani i, što je važno napomenuti, stariji. Usp. J. BALOBAN, G. ČRPIĆ, Relevantne vrednote za uspješan brak i željeni broj djece u Hrvatskoj, *BS*, 68 (1998), br. 4, str. 621, 630–692, 619–640.

Tablica:

	GRAĐANI				STUDENTI				razlike
	nije važno	je i nije važno	važno je	rang	nije važno	je i nije važno	važno je	rang	
ista vjera	23,1	15,8	60,7	9	34,1	27,1	38,7	11	*

Iako je, dakle, »ista vjera« kao vrednota za uspješan brak općenito na 9. mjestu (od 14 promatranih vrednota; u studenata na 11.), vidimo da velik postotak građana i nešto niži postotak studenata drži vrednotu pripadnosti »istoj vjeri« važnom za uspješan brak.

Naravno, bilo bi pogrešno izvoditi iz ove tvrdnje bilo kakve povezanosti vjere i nacije, odnosno nacionalizma, jer taj je odnos mnogo složeniji i suptilniji.

No brak je oblik najprisnije povezanosti među ljudima i može se koristiti kao mjera za određivanje socijalne distance, odnosno socijalne bliskosti između pojedinih entiteta i kategorija ljudi.

Moral u ratu i poraću

Rat (borba) je za staroga grčkog filozofa Heraklita otac svemu, no u biblijskoj, a onda i u kršćanskoj perspektivi, rat i ubojstvo ljudska su tragedija, tragedija koja pogađa grijehom ranjena čovjeka od Kajina tijekom cijele povijesti sve do današnjih dana. Kršćanstvo je po svojoj biti protiv nasilja, rata i ratne logike. Kršćani su u prvim stoljećima bili izraziti pacifisti. No jednom kad su se našli »u sustavu«, kad su i carevi postali kršćani i kršćanstvo postalo javno priznatom vjerom, čak i službenom, valjalo je potruditi se kako spojiti zahtjeve Govora na gori i evanđeoski ideal mira sa zahtjevima života u povijesnim i konkretnim društvenim prilikama, koje su od nosilaca svjetovne vlasti (nikako od crkvene), na žalost, zahtijevale uporabu sile, ne samo protiv zločinaca pojedinaca nego i protiv državnih neprijatelja i skupina organiziranih u vršenju nepravdi. Nastat će pitanje odnosa kršćana prema ratu. Razvit će se teorija o »pravednom ratu« (bellum iustum). Rat je kao takav uvijek zlo, ali može li u danim prilikama biti »nužno zlo« i, kao takav, etički opravdan? Problema se je uhvatio sv. Augustin, od kojega i potječe sam pojam »pravednog rata«, ali koji mu je odredio i vrlo stroge uvjete i granice: 1. cilj uvijek mora biti uspostavljanje mira; 2. njegov je

neposredni objekt postići pravdu spojenu s umjerenošću; 3. on ne može biti pravedan bez unutarnjeg stava kršćanske ljubavi; 4. rat može voditi samo nadležna vlast; 5. samo vođenje rata mora biti pravedno: treba čuvati riječ zadanu neprijatelju i apsolutno isključiti osvetu, okrutnost i odmazdu.⁷⁶ Teoriju su prihvaćali kasniji veliki autori (Toma Akvinski, Francisco de Vitoria i brojni drugi) te će postati općenito prihvaćeno mišljenje, iako je praksa pokazivala da se ljudi ne pridržavaju postavljenih uvjeta. Erazmo Roterdamski u 16. stoljeću, iako formalno prihvaća teoriju, tvrdi kako nijedan europski rat nema tih uvjeta. Drugi ističu u novije vrijeme kako su se tom teorijom redovito u praksi opravdavali ratovi svoje zemlje.⁷⁷ Tijekom povijesti očito je oslabio evanđeoski pacifistički i proturatni naboj. Bili su samo rijetki pojedinci i skupine koji su bili kritični prema tadašnjim »pravednim ratovima«.

U novije doba imamo snažan mirotvorni pokret koji se općenito bori protiv rata. Drugi vatikanski sabor zna za tešku problematiku. Nigdje ne spominje izraz »pravedan rat«. Osuđuje svaki »totalni rat«, ali priznaje da se ne može poreći pravo narodima na »zakonitu samoobranu«.⁷⁸ Danas jača struja koja zabacuje svaki govor o »pravednom ratu«, ali još uvijek ima struja koje koriste taj pojam, makar oprezno i uz poštivanje strogih uvjeta. Danas je promicanje pravde u međunarodnim odnosima mnogo uspješnije miroljubivim sredstvima nego silom i ratom. Katolička Crkva ne izjednačuje sve ratove i luči žrtvu od agresora, no daleko je i od toga da bi opravdavala, a još manje podržavala bilo koji rat. No i neprijatelj je čovjek, stvoren na sliku Božju. Ima uzvišeno ljudsko dostojanstvo koje se ničime ne može dokinuti, pa ni njegovom pripadnošću suprotnom taboru ili čak i objektivnom zloćom.

U istraživanju postavljeno je nekoliko pitanja koja nam pomažu spoznati koliko čvrsto su neke temeljne moralne norme prisutne u vjernika i onda kad se raspadne standardni institucijski okvir u kojemu postoje socijalni mehanizmi kontrole njihova djelovanja, u situaciji kad bez vanjskih uvjetovanosti pojedinac sam određuje što će učiniti i kako će postupiti s imovinom i, još više, s ljudima koje susreće kao saveznike ili neprijatelje.

Dobiveni rezultati daju nam mogućnost da steknemo barem djelomičan uvid u čvrstoću tih moralnih normi u naših studenata i građana.

⁷⁶ B. HÄRING *Kristov zakon*, sv. III., *Slobodni u Kristu*, KS, Zagreb, 1986., str. 542–543.

⁷⁷ B. HÄRING, *ondje*.

⁷⁸ »Dokle god bude postojala pogibelj rata i dokle god ne bude međunarodne nadležne vlasti koja će raspolagati prikladnim snagama, dotle se neće moći zanijekati pravo na zakonitu samoobranu« (GS 79).

Tablica:

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	pretežno se ne slaže	niti se slaže niti ne slaže	pretežno se slaže	
Ubojstva u ratnim okolnostima ne bi trebalo mjeriti mirnodopskim zakonima	29,8	25,8	43,8	27,7	35,3	36,2	
I u ratu treba pružiti ruku pomirbe pripadnicima protivničke strane	18,5	23,6	57,3	17,5	26,9	54,8	
Nedjelotvornost zakona u ratu najbolje je iskoristiti za bogaćenje	79,6	10,5	9,5	76,9	12,6	9,8	
Rat je završio i potrebno je da sve strane oprostite svojim neprijateljima	19,0	20,8	60,0	21,6	29,3	48,2	*

Iz tablice vidimo da u populaciji, kako građana tako i studenata, postoji značajan broj ljudi spremnih na pomirbu i u ratnim i u poratnim vremenima. Zanimljivo je napomenuti da u stavu građana i studenata s obzirom na promatrano pitanja nema statistički značajnih razlika, osim s obzirom na četvrto pitanje, prema kojemu su studenti manje spremni oprostiti od prosjeka građana. To treba razumijevati u kontekstu rezultata dobivenih s obzirom na studente, a oni su, kao što smo vidjeli, manje spremni oprostiti i prijateljima ako ih iznevjere. To se ne mora shvatiti samo negativno. Na taj se rezultat može gledati i kao na zahtjev za odgovornijim međuljudskim odnosima. Neodgovornost u tom smislu strože se sankcionira.⁷⁹

Također, valja napomenuti kako većina građana i studenata smatra da anomična situacija ne može biti izgovor za nemoralno ponašanje. To je zanimljiv

⁷⁹ No, to je tema koja zavrjeđuje daljnje istraživanje i sigurno će zanimati stručnjake raznih profila. Mi smo iznijeli jednu moguću tezu za razumno tumačenje dobivenih i buduće postavljanje novih istraživanja, koja bi tragala za odgovorom na pitanje kamo idu mlade generacije i zašto, te što to znači. Usp. S. BALOBAN, Praštanje i pomirenje u svjetlu utjelovljenja, *Kateheza* 22 (2000.), br. 1, str. 31-40.

podatak koji nam govori kako bogatstvo stečeno u takvim prilikama nema legitimitet u našem društvu⁸⁰.

Pogledamo li eventualnu povezanost promatranih pitanja s odabranim socio-demografskim i religijskim pokazateljima, dolazimo također do zanimljiva rezultata.

Stav građana prema kojemu ubojstvo u ratnim uvjetima ne bi trebalo mjeriti mirnodopskim zakonima, više podržavaju oni koji rjeđe odlaze na ispovijed i pričest, te muškarci. Na pomirenje u ratu spremniji su oni koji češće odlaze na pričest, žene, te oni s nižim prihodima po obitelji. Nedjelotvornost zakona u ratu skloniji su iskoristiti oni koji manje mole, koji rjeđe odlaze na ispovijed i pričest, muškarci i niže obrazovani, dok su na uzajamni oprost spremniji stariji, koji češće odlaze na ispovijed i pričest. Zanimljivo je da nismo dobili statistički značajnijih povezanosti s obzirom na odlazanje na mise te značenje religije i Boga u životu.

Među studentima religioznost odnosno promatrani pokazatelji religioznosti ne utječu ni u kojem pogledu na njihove stavove glede promatrane problematike. Dakle, bili oni religiozni ili ne, išli ili ne na mise, ispovijedi, pričest..., jednaka je vjerojatnost da se priklone ili da odbace ponuđene stavove. Razlika je dobivena jedino s obzirom na spol i političku orijentaciju.

Studenti su skloniji stavu prema kojemu ubojstvo u ratnim uvjetima ne bi trebalo mjeriti mirnodopskim zakonima, a ljeviše politički orijentirani studenti spremniji su pružiti ruku pomirbe pripadnicima protivničke stranke.

S obzirom na ostale pokazatelje nije dobiveno statistički značajnih povezanosti s promatranim stavovima⁸¹.

VII. Opće oznake i trendovi

Istraživač-empiričar u društvenim znanostima nalazi se pred nezgodnom zadaćom: istražuje složene fenomene, a instrumentarij koji mu stoji na raspolaganju nedostatan je da bi obuhvatio svu složenost neke pojave – morala, u ovom slučaju. Tada je potrebno usredotočiti se na neke elemente koje u toj složenoj stvarnosti ipak možemo dohvatiti. No, pitanje je na koje elemente i zašto baš te.

⁸⁰ Tu je možda i dio problema nefunkcioniranja gospodarstva, jer bez legitimiteta vlasništva ono se ne može koristiti bez velikih otpora. Taj se problem treba u najskorije vrijeme razriješiti, prije svega učinkovitim legalnim pravnim zahvatima koji bi dali legitimitet onim vlasnicima koji ga zaslužuju. O tome usp. S. ZRINŠČAK, Kriticism i defetizam u hrvatskom društvu – pogled sociologa, u S. BALOBAN (ur.) *Kršćanin u javnom životu*, Centar za promicanje SNC i GK, Zagreb 1999., str. 65–82.

⁸¹ Nije ih dobiveno na razini značajnosti $p < 0,01$ na kojoj smo vršili analizu i ovdje uzimali rezultate kao značajne.

Na to pitanje empirija, a i empirijska metodologija, ne daje odgovor, ona odgovor pretpostavlja, a odgovor je u teorijskom konceptu s kojim se ulazi u istraživanje, prema kojemu se odabiru elementi koji će biti istraživani i na osnovi kojega se vrednuju dobiveni rezultati.

Moral je vrlo složena stvarnost koju je teorijski nemoguće dokraja iscrpsti, a kamoli empirijski istražiti. U našem smo radu bili svjesni tih ograničenja, ali i spoznajnih mogućnosti koje pružaju empirijska istraživanja. Imajući pred očima fenomen morala koji, dakako, nije dokraja obuhvaćen, obrađeni su neki njegovi elementi, na osnovi kojih se mogu prepoznati opći trendovi, koje izlučiti nam je konačno i bio cilj.

S obzirom na odabrane životne situacije i stvarnosti koje su bile ispitivane u našem istraživanju, može se zaključiti o trendu u nekoliko dimenzija moralnog ponašanja, odnosno moral se može oslikati s nekoliko aspekata⁸².

Moralno ponašanje

Pojedina pitanja koja ćemo ovdje analizirati već smo obradili pod posebnim vidicima: s aspekta obiteljskog, socijalnog i spolnog morala, ovisno o temi. Ovdje ćemo još jednom iznijeti dobivene rezultate, ali sada na jednoj višoj, apstraktnijoj razini, koja nam omogućava bolji pregled dobivenih rezultata i trendova na koje oni upućuju.

⁸² Napominjemo da smo se u koncipiranju, provođenju, a onda, naravno, i interpretaciji podataka, metodološki oslonili na istraživanje provedeno u Europi 1991. godine: usp. P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, *The Individualising Society: Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, 1994.; P. M. ZULEHNER, H. DENZ, *Wie Europa lebt und glaubt: Europäische Wertestudie*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 1993.

Tablica:

TVRDNJE	GRAĐANI			STUDENTI			razlike
	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	pretežno ne opravdava	niti opravdava niti ne opravdava	pretežno opravdava	
prijaviti državi manji porez	40,8	31,8	26,9	18,0	34,5	47,3	*
kupnja ukradene robe	70,8	17,0	11,9	31,6	32,1	35,9	*
uživati lake droge	85,4	7,8	6,3	43,1	23,3	33,4	*
zadržati nađeni novac	66,2	17,9	15,6	22,1	24,4	53,0	*
putovati javnim prijevozom bez karte	50,4	19,3	29,9	9,5	17,7	72,6	*
u nekim prigodama lagati	30,3	30,2	38,9	15,6	27,0	57,3	*
imati ljubavnika	65,6	17,4	16,5	48,7	26,9	24,2	*
živjeti zajedno bez braka	42,6	19,8	37,2	17,5	15,1	67,4	*
imati spolne odnose prije braka	22,8	20,4	56,4	6,5	10,2	82,9	*
primati mito	78,9	11,9	8,4	67,7	19,1	13,0	*
biti homoseksualac	75,3	12,6	11,1	36,6	20,9	42,3	*
baviti se prostitucijom	87,0	7,8	4,8	63,7	20,7	15,5	*
pobaciti	48,4	25,1	25,8	30,0	24,5	45,0	*
rastaviti se	36,7	26,4	36,3	19,9	24,8	54,9	*
dopustiti eutanaziju	53,0	26,2	19,0	28,9	31,7	37,3	*
učiniti samoubojstvo	83,0	10,5	5,8	68,5	17,0	13,6	*
ne prijaviti se kada napraviš štetu na parkiranoj autu	67,5	20,1	11,8	35,8	33,1	30,8	*
poginuti pomažući drugima	18,8	31,9	48,8	11,2	24,6	63,8	*
bacati smeće gdje nije predviđeno	79,5	12,6	7,7	59,4	23,2	16,9	*
voziti u alkoholiziranom stanju	85,1	9,4	5,1	66,4	17,2	16,0	*

Već prvi i površan pogled na priloženu tablicu pokazuje da su studenti s obzirom na postavljena pitanja značajno popustljiviji u usporedbi s općom populacijom. S pozicija tradicionalnog morala moglo bi se reći da su nemoralniji. No, preciznije bi bilo reći da su permissivniji, jer permissivnost ne označava nužno i načelno napuštanje tradicionalnog morala, već označava poziciju iz koje je moralni izbor u pluralnom društvu – *osobni izbor*. A osobni izbor može biti više ili

manje u skladu s tradicionalnim moralom⁸³. No, tradicionalni moral pretpostavlja i moralnu osudu nemoralnih čina, ali ona izostaje u permisivnom moralu, jer posljednji kriterij biva sama osoba, pa i onaj koji prihvaća načela tradicionalnog morala a permisivan je u svom stavu, u principu prihvaća samo dio tradicionalnog morala, izbjegavajući njegovu socijalnu dimenziju. Istina, socijalna dimenzija tradicionalnog morala omogućuje socijalnu kontrolu, a ova opet usporava razvoj individualnosti i teško je provediva u složenim društvenim uvjetima. No, ipak ostaje kao mogućnost društveni konsenzus oko temeljnih moralnih normi koje dato društvo izluči kao vrednote, utemeljene na tradicionalnom (naravnom) moralu, konsenzus koji bi imao obvezatan karakter za sve članove danoga društva.

Liberalistička se ideologija protivi mogućem društvenom konsenzusu o moralnim vrednotama kao konstantama utemeljenim na čovjekovoj »naravi«, sugerirajući samoodredivost spram moralnih pitanja kao osnovni kriterij, nuždan za razvoj tako mišljene slobodne osobe. Vidimo da naši studenti u velikoj mjeri prihvaćaju navedeno polazište. To je potpuno u skladu s trendovima u Europi i svijetu⁸⁴. No, to dakako ne znači da se ti trendovi, u svijetu i kod nas, ne mogu postaviti u pitanje, i da se ne mogu ponuditi i alternativna rješenja odnosa prema pojedinim životnim stvarnostima⁸⁵.

⁸³ Usp. P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, *The Individualising Society: Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, 1994., str. 56.

⁸⁴ Usp. ondje, str. 61.

⁸⁵ Kada je riječ o studentima, nameće se pitanje ne razvija li se kod studenata svojevrsno potenciranje *face to face* relacija? Očito je da su oni skeptični prema svim institucijskim rješenjima i da imaju smanjen osjećaj za socijalni moral. Vidjeli smo već da teže opraštaju *izdaju*, imaju manje povjerenja u institucije, no spremniji su moralno opravdati pogibiju za druge, imaju više povjerenja u izvaninstitucijske pokrete ...

Nije li tu riječ o drukčijem modelu etičnosti koji se oslanja upravo na osobno povjerenje? S obzirom na dobivene rezultate, bilo bi potrebno razmotriti i pitanje vrednovati moralne sudove studenata na sveučilištima, jer u kontekstu njihova sveukupnog znanstvenog obrazovanja nezaobilazan je i navedeni moralni moment.

Faktorska struktura

DOPUŠTENA PONAŠANJA	FAKTORI							
	GRAĐANI				STUDENTI			
	životni	javni	socijalni	permisivnost	životni	socijalni	permisivnost	javni
rastaviti se	0,75				0,75			
pobaciti	0,74				0,65		0,33	
živjeti zajedno bez braka	0,69				0,69	0,44	0,32	
imati spolne odnose prije braka	0,62				0,62	0,35		
dopustiti eutanaziju	0,49				0,52			
imati ljubavnika	0,43	0,30			0,36			
voziti u alkoholiziranom stanju		0,66						0,58
bacati smeće gdje nije predviđeno		0,65						0,62
primati mito		0,53						0,58
ne prijaviti se kada napraviš štetu na parkiranom autu		0,47				0,45		0,34
uživati lake droge		0,39	0,34	0,37		0,47	0,49	
putovati javnim prijevozom bez karte	0,30	0,33	0,62			0,57		
zadržati nadeni novac		0,34	0,54			0,63		
u nekim prigodama lagati	0,30		0,52		0,33	0,54		
kupnja ukradene robe		0,41	0,51			0,55		
prijaviti državi manji porez			0,46			0,53		
baviti se prostitucijom				0,72			0,70	
biti homoseksualac	0,38			0,62	0,48		0,51	
učiniti samoubojstvo				0,35			0,53	

Faktorska analiza omogućuje nam da svedemo postojeći broj varijabli na manji broj *faktora* koji nisu ništa drugo nego konstruirane varijable na višoj hijerarhijskoj razini. Iz sadržaja pojedinih faktora možemo zaključiti na što oni upućuju.

Životni moral

Imajući u vidu dvije navedene studije, posebno onu Zulehnerovu, možemo reći da prema svom sadržaju ponašanja: *rastati se, pobaciti, živjeti zajedno bez braka, imati spolne odnose prije braka, dopustiti eutanaziju, imati ljubavnika, biti homoseksualac* upućuju na *životni moral*, kako ga naziva Zulehner⁸⁶. U nje-mu je akcent na životu u obitelji i spolnom životu⁸⁷.

Javni moral

Već je rečeno kako ovdje ne treba tražiti čiste idealne tipove, no ipak sadržaj ovoga faktora: *vožnja u alkoholiziranom stanju, bacanje smeća na javne površine i gdje nije predviđeno, primati mito, ne prijaviti se kad napraviš štetu na parkiralištu, kupnja ukradene robe...*, svakako upućuje na stav prema življenju u društvenoj javnosti, pa ga ovako određenog možemo misliti kao *javni moral*. Veoma bliska ovoj stvarnosti, iako i nešto različita, je socijalna dimenzija života, pa onda i socijalni moral. Te se dvije dimenzije, koliko su god bliske, ipak mogu distingvirati i zasebno analizirati.

Socijalni moral

Određen s obzirom na ponuđene tvrdnje, ulazile bi: *putovati javnim prijevozom bez karte, zadržavati nadeni novac, u nekim prigodama lagati, kupnja ukradene robe, prijaviti državi manji porez i uživati lake droge*.

Četvrti dobiveni faktor mi smo nazvali *permisivnost*, prema Europskoj studiji vrednota⁸⁸. Zulehner u svojoj interpretaciji ne daje određeno ime ovom faktoru,

⁸⁶ Usp. P. M. ZULEHNER, H. DENZ, *Wie Europa lebt und glaubt: Europäische Wertestudie*, Patmos Verlag Düsseldorf, 1993., str. 122.

⁸⁷ Treba reći da se faktorskom analizom ne dobiva tipologija prema idealtipskim, akademskim tipovima morala ili koje druge stvarnosti, već se dobiva grupiranje varijabli po sličnosti, i to onako kako ih ispitanici prepoznaju kao slične. Zbog toga se ponekad ima dojam da su u tablicama pomiješane »kruške i jabuke«, no nije tako. Naši građani nisu znanstvenici i nemaju tako jasne distinkcije kakve su uobičajene u znanstvenim raspravama, posebice raspravama stručnjaka za određeno područje. Također treba imati u vidu još jedno ograničenje faktorske analize. Ona operira samo s onim tvrdnjama koje smo mi ponudili ispitanicima i neće nam reći ništa o stvarnosti za koju nismo pitali, odnosno unaprijed je pretpostavili. Mi smo se u svom radu držali koncepta EVS i možemo reći da smo dobili isto strukturirane faktore. Prednost je ove analize da nam omogućuje uvid u latentnu dimenziju stvarnosti i operiranje s manjim brojem varijabli, što pridonosi većoj jasnoći i boljem razumijevanju.

⁸⁸ Usp. P. ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR, n. dj., str. 56–60.

već ga naznačuje opisno kao »*Sexualmoral, Drogen, Selbstmord*«⁸⁹. No, po sadržaju on odgovara upravo onome što autori *European Value Study* nazivaju »*permisivnost*«, jer upućuje na tu stvarnost⁹⁰.

Imajući u vidu dakle četiri ovako određene dimenzije: *životni moral, javni moral, socijalni moral i permisivnost*, možemo uz pomoć već naznačenih pokazatelja pogledati postoji li i kakva je povezanost ovih dimenzija i naznačenih sociodemografskih i religijskih pokazatelja.

Kod opće populacije jasno je već iz prethodnih analiza da su mlađi popustljiviji, skloniji dopustiti veći stupanj slobode u odlučivanju s obzirom na sve promatrane dimenzije.

S obzirom na *životni moral*, imamo vrlo jasnu negativnu korelaciju između popuštanja u tom području i religioznosti; što je netko religiozniji, to je manje sklon popustljivosti s obzirom na rastavu/ razvod, pobačaj, život u zajednici bez braka, predbračne odnose... Tu nam se religioznost veoma jasno očituje kao bitan kriterij formuliranja stavova prema naznačenoj stvarnosti. Također možemo reći da su važni politička orijentacija, spomenuta dob, stupanj obrazovanja, mjesto rođenja i prihod po obitelji; ljeviše politički orijentirani, mlađi, obrazovaniji, rođeni u urbanim središtima, te oni s višim prihodima po obitelji, ujedno su i popustljiviji u sferi životnog morala.

Kada je riječ o *javnom moralu*⁹¹, religioznost nam nije tako jasan kriterij u zauzimanju stavova prema toj stvarnosti. Doduše, religiozniji su manje skloni dopustiti određena ponašanja koja ulaze u sferu *javnog morala*, ali ne tako snažno kao u prethodnom slučaju.

Od ostalih pokazatelja uz dob, značajnim se pokazao jedino spol: žene su manje sklone ovakvom ponašanju od muškaraca, odnosno, muškarci su skloniji.

Treći dobiveni faktor odnosi se na socijalnu dimenziju morala. Ovdje je vrijedno uočiti da, ako smo s obzirom na javni moral dobili smanjeni utjecaj religioznosti u odnosu na životni, ovdje ga gotovo i nema, osim blago u vezi s učestalošću molitve: koji više mole, manje su spremni popustljivosti u toj sferi.

⁸⁹ Usp. P. M. ZULEHNER, H. DENZ, n. dj., str.122.

⁹⁰ Treba još jednom naglasiti da se »*permisivnost*« ovdje ne misli kao zalaganje za nešto, već kao dopuštanje nečega, u smislu: svatko ima pravo sam odlučivati o svemu, pa i o tome hoće li se baviti prostitucijom ili ne, biti homoseksualac, ubiti se... To je stvar njegove slobode – to ne znači da će se oni koji podržavaju permisivni moral odlučiti za jednu od tih solucija, ali ne znači niti da neće – oni ih jednostavno stavljaju na izbor svakom pojedincu kao posljednji kriterij izbora u svome životu.

⁹¹ Opet treba uzeti u obzir da ovdje na javni moral mislimo, kako je prethodno rečeno, s obzirom na sadržaj odnosno tvrdnje koje konstituiraju taj faktor.

S obzirom na ostale pokazatelje religioznosti nije dobiveno statistički značajnih razlika, što znači da su naši građani, bez obzira jesu li religiozni ili ne, odlaze li u crkve, na ispovijed, pričest... ili ne, jednako spremni putovati javnim prijevozom bez karte, kupovati robu za koju znaju da je ukradena, prijaviti manji porez, biti vrlo popustljivi u socijalnoj sferi morala. To je očito rezultat koji upozorava da bi kateheze i homilije ubuduće trebalo više usmjeriti u pravcu jačanja svijesti o važnosti socijalnog morala, na što je već poticao Drugi vatikanski sabor (GS 30). Imajući u vidu ostale indikatore, možemo reći da su u socijalnoj sferi moralno popustljiviji mlađi, obrazovaniji, rođeni u urbanim centrima te oni s većim приходima po obitelji.

I na kraju, četvrti faktor koji smo odredili kao *permisivnost*. Može ga se slobodno misliti u Zulehnerovu opisnom smislu kao odnos prema »*spolnom moralu, drogi i samoubojstvu*«; opet nam pokazuje jasnu povezanost s religioznošću. Što je netko religiozniji, to je manje sklon permisivnosti. Više je podržavaju politički ljeviše orijentirani, mlađi, obrazovaniji i rođeni u urbanim centrima.

Studenti također očituju jasnu povezanost između religioznosti i *životnog morala*: religiozniji studenti manje su skloni biti popustljivi. Dakle, manje su skloni dopustiti rastavu/ razvod, pobačaj, predbračne odnose...

S obzirom na ostale pokazatelje, veću popustljivost spram ove dimenzije morala pokazuju ljeviše politički orijentirani, studentice, rođeni u urbanim centrima, te studenti s većim приходima po obitelji.

S obzirom na *javni moral*, na studentskoj populaciji nije nam se pokazao važnim nijedan od očekivanih pokazatelja, ni oni što se tiču religioznosti niti sociodemografski. Studenti su jednako spremni zauzeti pozitivne i negativne stavove glede sadržaja koji čine javni moral, bez obzira na njihovu religioznost, političku orijentaciju, spol...

S obzirom na *socijalni moral*, postoji blaga negativna povezanost između religioznosti i popustljivosti u sferi socijalnog morala: religiozniji su manje popustljivi u sferi socijalnog morala. Ovdje nam se kao značajan pokazuje spol, studenti su popustljiviji u socijalnoj sferi. Ostali nam se pokazatelji nisu pokazali od nekoga značenja.

I na kraju, *permisivnost* je u studenata jasno negativno povezana s religioznošću. Religiozniji su manje permisivni, politički ljeviše orijentirani su permisivniji, što se moglo i očekivati. Također je dobiveno da permisivnost više podržavaju studenti, dok su studentice manje sklone podržati je.

Imajući u vidu dobivene rezultate, možemo reći da su mlađi općenito popustljiviji s obzirom na sve promatrane dimenzije morala. Religioznost se pokazuje kao jasan kriterij zauzimanja moralnih stavova na individualnoj razini, dok se njezin utjecaj u sferi socijalnog i javnog morala gubi, čak je u nekim segmentima potpuno neprepoznatljiv. Političke orijentacije značajno utječu na individual-

noj razini, na kojoj politički ljeviije orijentirani pokazuju veću popustljivost od politički desnije orijentiranih.

Summary

MORALITY IN CROATIA – A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

The work deals with the state of morality in Croatia on the basis of empirical socio-religious research carried out on the general population of citizens of the Republic of Croatia (carried out at the end of 1997 and the beginning of 1998, on a sample of 1245 citizens), as well as on a population of Croatian university students (carried out in 1999 on a sample of 692 students).

The work is divided into seven chapters. In the first chapter are defined the basic concepts (morality, ethics, sociology) and their inter-relatedness. The authors have insisted on a universal ethics in ultima linea.

The second chapter treats the subject of sexuality. We can say that over 50% of citizens and students believe that the Church has the right to speak about pre-marital relations (71.8% of citizens and 57% of students), contraception (60.3% of citizens and 49.9% of students), and homosexuality (56.5% of citizens and 46.6% of students).

Regarding indulgence and restraint in sexual behaviour, having a lover is justifiable (completely or partially) to 16.5% of citizens and 24.2% of students, living together without being married to 37.2% of citizens and 67.3% of students, having sexual relations before marriage to 56.4% of citizens and 82.9% of students, being homosexual to 11.1% of citizens and 42.4% of students, engaging in prostitution to 4.8% of citizens and 15.5% of students.

The third chapter discusses the theme of »marriage and the family«. Results demonstrate that the family has an important influence on the formation of faith (72.8% of citizens and 54.2% of students). The majority of citizens (83.2) and students (79.5) are happy with their family. Divorce is justifiable to 36.5% of citizens and 54.9% of students. The desired number of children in a family falls from 2.7 by citizens to 2.52 by students, compared to 2.36 by high school students.

The fourth chapter deals with »economy and welfare«. Croatia currently finds itself in a difficult economic situation, with an unemployment rate above 20%, and a large number of retired persons (957 042 to 1016 000 employees). Satisfied with their job in this situation are 45.4% of citizens, and with their financial situation 22.2%. That the Catholic Church provides adequate answers to social problems is believed by 33.2% of citizens and 17.1% of students, and 60.8% of citizens and 39% of students believe the Church provides satisfactory solutions where people's moral needs are concerned. The Church in Croatia is seen as wealthy by 42.3% of citizens, whereas 15.7% of citizens believe that the Church is poor. Concerning one's relationship towards work, a more pragmatic and utilitarian relationship is found among young people and students. There is greater confidence in state-run businesses (50.1% of citizens and 24.6% of students show a high degree, or a fairly high degree of confidence) than in new private businesses (32.1% of citizens and 17.6% of students). For other social institutions, 76,6% of ci-

tizens and 38.5% of students have confidence in the police, 84.6% of citizens and 63.1% of students have confidence in the Church, 61.3% of citizens and 28.4% of students in the law and courts, 49.4% of citizens and only 13% of students in the Croatian government, and 41.3% of citizens and 19.2% of students in parliament. With regard to willingness to offer bribes, citizens are readier to offer a bribe when going to a doctor (28.7%), and in order to speed up an administrative procedure (26.5%), the same think the students with regard to an administrative procedure (44.5%) and when stopped by police for a traffic violation (37.4%). Students generally show more readiness than citizens to offer a bribe.

The fifth chapter discusses »bioethics and ecology«. In Croatia, life is still highly valued. Life has no meaning for 7.4% of citizens and 4.4% of students. A significant portion of the population connects a sense of life with the existence of God (67.6% of citizens; 41.2% of students). Many (80.6% of citizens and 68.8% of students) view abortion as the termination of a human life, yet 64.3% of citizens and 69.2% of students believe it has to be tolerated as a lesser evil. Only 24.8% of citizens and 10.2% of students believe that abortion should be legally prohibited, and 54.8% of citizens and 40.3% of students declare that they would never do it, but 25.8% of citizens and 45% of students see it as a morally justifiable act. Euthanasia is seen as justifiable by 19% of citizens and 37.3% of students, and 62% of citizens and 62.5% of students believe that the Catholic Church has the right to pass its moral judgement on euthanasia, 82.2% of citizens and 75.3% of students think the same with regard to ecology and development. Some 71.1% of citizens and 74.7% of students have confidence in ecological movements.

The sixth chapter presents the results concerning the problems of nationalism, war, peace and reconciliation. A significant number, 65.9% of citizens and 68.5% of students, believe that the Catholic Church has the right to take a stand on the question of disarmament, and 76.6% of citizens and 83.7% of students on racial and ethnic discrimination. More than 50% of citizens and students believe that even in war one needs to offer one's hand in reconciliation to his opponent (57.3% of citizens and 54.8% of students), where on the question of forgiveness after war, citizens (60%) show more readiness than students (48.2%).

The seventh and final chapter deals with general indications and trends with respect to the obtained results. The results show that young people are generally more indulgent and permissive toward all observed dimensions of morality. Religiosity was shown to be an influential factor in the adoption of moral attitudes on an individual level, while it loses its influence in the sphere of social and public morality. With regard to political orientation, those oriented more toward the left showed greater permissiveness.

Key-words: morality, marriage, sexual ethics, bioethics, ecology, nationalism, peace